

Pedagogická fakulta
Ústav primární, preprimární a speciální pedagogiky

Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ

Diplomová práce

Autor: Bc. Veronika Zíková
Studijní program: Pedagogika předškolního věku se zaměřením na děti se speciálními potřebami
Vedoucí práce: doc. PhDr. Pavel Zíkl, Ph.D.
Oponent práce: doc. PhDr. Boris Titzl, Ph.D.

Zadání diplomové práce

Autor:	Bc. Veronika Zíková
Studium:	P21K0390
Studijní program:	N0112A300001 Pedagogika předškolního věku se zaměřením na děti se speciálními potřebami
Studijní obor:	Pedagogika předškolního věku se zaměřením na děti se speciálními potřebami
Název diplomové práce:	Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ
Název diplomové práce AJ:	Death of a close person of a child attending a kindergarten

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Diplomová práce se bude zabývat tématem úmrtí blízkého příbuzného dítěte navštěvujícího mateřskou školu a reakcí učitelů, asistentů a dalších pracovníků v mateřské škole na tuto situaci. Cílem mé práce bude zjistit, jak se se v MŠ s takovými situacemi vyrovnávají a navrhnout možné postupy pro učitelky v MŠ. Diplomová práce bude rozdělena na dvě části teoretickou a praktickou. V první části práce bude popsáno, jak je téma smrti vnímáno předškolním dítětem. Jak se předškolní dítě vyrovnává se smrtí, jak ji prožívá, jakým způsobem truchlí. Jakou roli ve vyrovnání se smrtí hraje smrt očekávaná (dlouhodobá nemoc) a náhodná. Bude zde popsán vliv rodiny a mateřské školy. V závěru teoretické části bude popsáno téma vnímání a postoje ke smrti z pohledu dnešní společnosti. Cílem praktické části bude na základě průzkumu navrhnout možné postupy v MŠ, které by mohly pomoci učitelkám při vyrovnání se s touto situací a při práci s dítětem po úmrtí blízké osoby. Základem studie bude smíšený průzkum založený na kvalitativní (rozhovory) a kvantitativní metodologii (dotazník).

BOWLBY, J. Vazba, COLOROSO, B. Krizové situace v rodině: jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a traumata adoptce., FRÖHLICH-GILDHOFF, Klaus a Maike RÖNNAU-BÖSE. Psychická odolnost předškoláků., KÜBLER-ROSSOVÁ, E., O dětech a smrti., MATĚJČEK, Z. A Z. DYTRYCH. Krizové situace v rodině očima dítěte., ŠPATENKOVÁ N., Poradenství pro pozůstalé., ŠPINKOVÁ, M. Anna a Anička: o životě na začátku a na konci., THOMAS, P. I Miss You: a First Look at Death., THOROVÁ, K. Vývojová psychologie, proměny lidské psychiky od početí po smrt.

Zadávající pracoviště:	Ústav primární, preprimární a speciální pedagogiky, Pedagogická fakulta
Vedoucí práce:	doc. PhDr. Pavel Zíkl, Ph.D.
Oponent:	doc. PhDr. Boris Titzl, Ph.D.
Datum zadání závěrečné práce:	25.11.2021

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou závěrečnou práci s názvem Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ vypracovala pod vedením vedoucího závěrečné práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 1. 4. 2023

Anotace

Zíková, Veronika. Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ. Hradec Králové: Pedagogická fakulta univerzity Hradec Králové, 2023. s. Diplomová závěrečná práce.

Diplomová práce se zabývá tématem úmrtí rodiče, prarodiče či jiného blízkého příbuzného dítěte navštěvujícího mateřskou školu z pohledu učitelů¹ mateřské školy, jichž se tato náročná životní situace a její řešení bezprostředně dotýká. Sleduje vývoj pojetí a vnímání smrti u dětí ve věku od zhruba tří do šesti let až po dospělé vzhledem k rodinnému vlivu, vlivu společnosti, médií, výchovnému stylu v rodině a náboženství. Současně zjišťuje, zda a jak jsou učitelé mateřských škol na tuto situaci připraveni, jak se s ní vyrovnávají a zda by uvítali metodickou pomůcku, která by nejen jim, ale především všem zúčastněným, pomohla se s touto náročnou životní situací, kterou smrt bezesporu je, co nejlépe vyrovnat. Cílem praktické části je výzkum oblasti ochoty komunikace na téma smrti a umírání mezi učiteli mateřských škol a předškolními dětmi s následným doporučením, kde získat potřebné informace, materiály a pomůcky, které jim mohou být oporou v této nelehké situaci.

Klíčová slova: dítě, mateřská škola, učitel, smrt, umírání, komunikace, vnímání, opora, osoba blízká, truchlení

¹ Pojmem učitel jsou myšleni jak učitelé, tak učitelky.

Annotation

Zíková, Veronika. Death of a close person of a child attending kindergarten. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 202. p. Final thesis.

The diploma thesis deals with the topic of the death of a parent, caregiver or other close relative of a child attending a kindergarten from the perspective of the kindergarten – teachers, staff and caregivers of children who are directly affected by this difficult life situation. It traces the development of the concept and perception of death in children aged from about three to six years old in relation to family influence, societal influence, media influence, family educational style and religion. At the same time, it finds out whether and how kindergarten staff are prepared for this situation, how they cope with it, and whether they would welcome a methodological tool that would help not only them, but above all those involved, to cope as well as possible with this challenging life situation, which death undoubtedly is. The aim of the practical part is to investigate the field of communication on death and dying among teachers and pre-school children, with recommendations on where to obtain the necessary information, materials and tools that can support them in this difficult situation.

Keywords: child, communication, dying, death, kindergarten, perception, teacher, support, close person, bereavment

Prohlášení

Prohlašuji, že diplomová závěrečná práce je uložena v souladu s rektorským výnosem č. 13/2017.

Datum: 1. 4. 2023

Podpis studenta:

Obsah

Úvod.....	9
1 Smrt přirozená součást života.....	12
1.1 <i>Smrt dříve a dnes.....</i>	12
1.2 <i>Co je smrt?.....</i>	14
2 Smrt dospělé osoby.....	17
3 Vnímání smrti	20
3.1 <i>Vnímání smrti z pohledu hlavních náboženských směrů</i>	20
3.2 <i>Dospělé pojetí smrti.....</i>	22
3.3 <i>Dětské pojetí smrti.....</i>	24
4 Vývoj konceptu smrti u dětí.....	26
4.1 <i>Faktory ovlivňující vnímání smrti předškolního dítěte</i>	27
5 Truchlení dospělého versus truchlení dítěte	30
6 Komunikace s dětmi na téma smrti a umírání	33
6.1 <i>Význam komunikace s nejmenšími dětmi na téma smrti a umírání.....</i>	33
6.2 <i>Zásady komunikace s předškolními dětmi na téma smrti a umírání.....</i>	34
6.3 <i>Komunikace učitele a dítěte na téma smrti v MŠ.....</i>	36
6.4 <i>Komunikace učitele a dotčené rodiny smrti blízké osoby.....</i>	37
7 Téma smrti v kurikulárních dokumentech pro předškolní vzdělávání.....	38
7.1 <i>Téma smrti v kurikulárních zahraničních dokumentech</i>	40
8 Shrnutí teoretické části	41
9 Zaměření a cíle výzkumu	42
9.1 <i>Etické aspekty výzkumu</i>	42
9.2 <i>Výzkumné otázky.....</i>	42
10 Metodologie výzkumu	44
10.1 <i>Sběr dat.....</i>	45
10.2 <i>Charakteristika výzkumného vzorku respondentů</i>	46
11 Analýza dotazníkového šetření	51
12 Analýza polostrukturovaných interview.....	64
13 Shrnutí výsledků výzkumu	72
13.1 <i>Porovnání výsledků šetření s výzkumem projektu s názvem “Je smrt školou povinná?</i>	78

14	Diskuse a limity výzkumu	82
15	Doporučení pro praxi.....	84
15.1	<i>Doporučení na neziskové společnosti</i>	<i>84</i>
15.2	<i>Doporučení na pomůcky a aktivity v MŠ.....</i>	<i>85</i>
15.3	<i>Literatura s tématem smrti pro předškolní děti</i>	<i>85</i>
16	Závěr	95
17	Resumé	97
18	Resumé	98
19	Seznam použitých zkratk	99
20	Seznam použitých zdrojů	100
21	Internetové zdroje	107
22	Seznam obrázků, grafů a tabulek	108
23	Přílohy	I

*„Když umírají rodiče, ztrácíme svoji minulost,
když umírají děti, ztrácíme svoji budoucnost.“*

Elliot Luby

Úvod

Téma diplomové práce jsem si zvolila jako reakci na situaci, kterou jsem osobně zažila během minulého roku dvakrát. Stala jsem se učitelkou, která se musela potýkat se smrtí rodiče dítěte v mateřské škole. Poprvé se jednalo o smrt zcela nečekanou, která zaskočila všechny – rodiče, prarodiče, kamarády, děti a já jsem zaregistrovala, že není vůle ani snaha celou situaci jak ze strany vedení, tak ostatních pedagogických pracovníků nějak řešit. Jednoduše se všichni chovali jako by se nic nestalo, což neprospívalo ani pozůstalým ani ostatním dětem a rodičům. Začala jsem pátrat, zda existuje nějaká rada, metodická pomůcka nebo podpora, jak s touto situací pracovat ku prospěchu všem zúčastněným, jak ji řešit a zda by vůbec byl o metodickou podporu ze strany učitelů mateřských škol zájem.

První reakce okolí na mnou zvolené téma diplomové práce se pohybovaly na škále od zděšených často nechápavých, možná překvapených až po doslova nadšené. Většina kolegů, studentů a učitelů zvolené téma hodnotila jako velmi psychicky náročné, ale potřebné jej mezi učiteli „otevřít“ a diskutovat.

Téma jsem konzultovala i s rodiči dětí navštěvujících naši mateřskou školu, kteří nedávno osobně zažili úmrtí rodiče dítěte, kterého znali a s nimiž je pojilo často dlouholeté přátelství a kteří sami přemýšleli nad tím, jakým vhodným způsobem jej oznámit svému dítěti, aniž by mu nějakým nevhodně zvoleným slovem či neadekvátní reakcí ublížili. Většina mnou dotazovaných rodičů by velmi uvítala, kdyby existovala nějaká pomůcka, návod, rada, jak s dětmi o této situaci mluvit, jak ji vhodně řešit, aby nenapáchali „více škody než užítku“.

Všimla jsem si, jak nedostatečné vysvětlení úmrtí ze strany dospělých dokáže dítě negativně ovlivnit a jaké škody může napáchat v „dětské duši“. Reakce mého okolí mě utvrdily v tom, že téma smrti je v naší společnosti stále opomíjené, že před tímto tématem úmyslně „zavíráme oči“ a začínáme ho řešit až ve chvíli, kdy už nás ovládají emoce, které smrt s sebou přirozeně přináší, a tak se často stane, že ji s dětmi řešíme zcela nevhodným způsobem, nerespektujícím jejich potřeby a citlivou dětskou „duši“.

Mým osobním cílem, je toto téma otevřít na „půdě mateřských škol“. Věřím, že jeho otevření bude pro učitele přínosné, že se bude setkávat se stále větším pochopením a že si mnozí učitelé uvědomí, že pro je pro děti velice důležité mít možnost si o této situaci kdykoliv cítí potřebu promluvit, ať už je to doma, nebo v mateřské škole, která je pro děti často místem, kde tráví daleko více času s učitelem, kterému důvěřují a kterého mají rády.

Přála bych si, aby se spolupráce rodiny a mateřské školy v případě řešení této náročné životní situace „upevnila“ a aby mateřská škola a rodina byla schopna společně najít řešení vhodné právě pro jejich „děti“. Přála bych si, aby čím dál tím víc ubývalo dětí, které nemají možnost tuto pro ně často nepochopitelnou a nespravedlivou situaci s kýmkoliv „probrat“, komu se svými obavami spojenými se smrtí blízkého svěřit.

Téma smrti je velmi citlivé zvláště v dnešní době, kdy je ve všech médiích neustále a často neadekvátně „používáno“ a ve společnosti plné nejistoty a obav o věci budoucí, získává úplně jiné rozměry. Právě proto je velmi důležité najít způsob, jak s ním vhodně pracovat nejen s těmi nejmenšími, ale také s jejich rodiči, s respektem k jejich potřebám, tak aby jim nebylo ještě více, v době ztráty nejbližšího, nevhodným přístupem ze strany nejbližšího okolí ještě více ublíženo.

Uvítala bych, kdyby tato práce byla jednou z prvních „vlastovek“, která přispěje k osvětě tohoto tématu v mateřských školách.

Nejprve se věnuji tématu smrti z hlediska vývoje postoje společnosti ke smrti a ochotě ji řešit. Na tuto úvodní kapitolu navazuje smrt tak, jak je vnímána z pohledu nejbližších a jak bývá mezi nejbližšími dítěte nejčastěji komunikována. Na smrt nahlížím mimo jiné i jako na téma, které bývá snaha čas od času mediálně „zviditelnit“. V další části popisují vnímání smrti samotnými předškolními dětmi a co vše způsob, jak děti smrt vnímají, ovlivňuje. Poslední kapitola je zaměřena na komunikaci o smrti a umírání mezi učiteli a dětmi v mateřských školách v závislosti na komunikaci rodičů s dětmi. V této kapitole bych ráda zmínila, co vše tuto komunikaci ovlivňuje, jak je v mateřských školách a kurikulárních dokumentech téma smrti dosud řešeno.

Z tohoto zjištění přirozeně vplynuly cíle mé diplomové práce: zjistit, jak se pedagogičtí pracovníci mateřských škol (učitelé i asistenti pedagoga) staví k tématu smrti a umírání ve vztahu k dětem v mateřské škole, zda jsou schopni a ochotni toto téma v mateřské škole „otevřít“ a jaké postupy nebo metody volí při snaze dětem smrt blízkého příbuzného dítěte navštěvujícího jejich mateřskou školu vysvětlit. Zajímalo mě, zda by pedagogičtí pracovníci mateřských škol stáli o vytvoření metodiky, která by jim pomohla adekvátně a citlivě reagovat na tuto situaci.

Pro zjištění skutečné potřeby pedagogických pracovníků mateřských škol zabývajících se práce s dětmi procházejícími si náročným životním obdobím souvisejícím se smrtí blízké osoby jsou zformulovány výzkumné otázky a popsány metody. Získaná data jsou prezentována se snahou o jejich vysvětlení a zjištění, co by pedagogickým pracovníkům v mateřských školách v této těžké náročné životní situaci pro celý kolektiv dětí nejvíce uvítali.

1 Smrt přirozená součást života

Smrt je stále i přes nezastavitelný technický a vědecký pokrok pro lidstvo velkou neznámou. Neexistuje žádný směr, žádná „správná cesta“, která by smrt jednoznačně vysvětlovala a popisovala. Nikdo zaručeně neví, co se po smrti děje.

Každý člověk je jiný, neexistují na světě dva stejné originály, dva lidé, kteří by měli na vše stejný názor, a právě proto dosud neexistuje žádný jednotný přístup, který by jasně „fenomén smrti“ vysvětloval a popisoval.

Každý člověk, je jedno zda se jedná o dospělého nebo o dítě, reaguje na smrt blízkého člověka zcela individuálně. V komunikaci o smrti je nutné proto vždy zohlednit aktuální psychologický a sociální stav pozůstalého a reagovat vždy individuálně k jeho momentálním potřebám, což je důvodem, proč dosud neexistuje žádná univerzální kuchařka nebo recept, jak na téma smrti „správně“ reagovat, jak jej co „nejvhodněji“ vzhledem k situaci komunikovat s těmi, kterých se daná situace bezprostředně dotýká. *„Ve světě, kde jsme neustále bombardováni médii a okamžitou komunikací, neexistují žádná tajemství. Dnešní děti jsou o tématu smrti celkem dobře informované a mívají poměrně sofistikované dotazy. Zaslouží si, abychom na jejich dotazy odpovídali upřímně a s respektem.“* (Goldman, 2015, s. 84)

Z výše uvedeného je patrné, že mluvit o smrti není nijak jednoduché, a proto se podvědomě snažíme myšlenkám týkajícím se smrti vyhýbat, i přesto nelze opomíjet to, že smrt je, ať se nám to líbí nebo ne, přirozenou součástí života.

1.1 Smrt dříve a dnes

V dřívějších dobách řada epidemií doslova decimovala lidstvo. Neexistovaly žádné léky, žádné prevence, a tak lidé běžně umírali na dnes již banální infekční onemocnění, která lze dnes léčit antibiotiky a antiviroty. Neexistovala žádná rodina, jejíž členové by se smrtí během života běžně nesetkali. Lékařská péče byla pro většinu lidí nedostupná. *„V průběhu posledních dvou staletí se v tichu dějin uskutečnila jedna z nejhlubších revolucí, jaké lidstvo vůbec zažilo: revoluce života a smrti. (...) Západní společnosti změnily způsob bydlení, proměnily se i porodnost a úmrtnost. Společnost opustila venkov a přesunula se do měst... Všechny projevy každodennosti se proměnily – zvyky stejně jako chování. A na počátku*

té zázračné revoluce můžeme konstatovat změnu tradičního postoje k životu.“ (Ariès, 2020, s.734)

Ani technický pokrok ani vědecký přístup však nezapříčinily zánik smrti ani neumenšily strach ze smrti jako takový. Důležitou úlohu ve vnímání smrti sehrálo náboženství a obava ze zla, které na ně po smrti čeká. Lidé až do 19 století věřili, že nemoci a utrpení na ně sesílá Bůh jako trest za hříchy, které způsobily, které mají na svědomí. Snahou bylo odvrátit společnost od světských požitků, slávy, moci a bohatství a obrátit je směrem k Bohu. Lidé tak byli přesvědčeni, že tím, jak se chovají za života, ovlivní to, jak s nimi bude zacházeno po smrti. (Gómez, 2015; Elias, 2001; Ariès, 2020)

Vše se změnilo ve 21. století, kdy se velmi výrazně snížila úmrtnost vývojem medicínských lékařských postupů, nových léků a operačních metod. Zvláště častá dětská úmrtí se podařilo díky lepší péči a dobré informovanosti velmi výrazně snížit. Začalo se vysvětlovat pojmání světa bez vlivu Boha a náboženství. Lidé začali čím dál tím více upínat svoji důvěru v medicínu a „všemohoucí“ lékaře a pomalu zapomínají, nebo si nechtějí přiznat, že na všechny nemoci neexistuje lék a že smrt je nevyhnutelnou a nedílnou součástí života. Vede k tomu řada důvodů, můžeme jmenovat tzv. vnitřní důvody – osobnostní založení člověka a důvody, které lze spatřovat v současné společnosti. (Kübler-Ross, 1993)

Neakceptování smrti bylo v naší společnosti ovlivněno zejména dvěma důvody. Jedním z důvodů je osobnostní nastavení každého člověka (temperament, charakter osobnosti), které můžeme nazvat důvody vnitřními (osobnostní blok, osobnostní nepřijetí a srovnání se smrtelností života) a druhým důvodem jsou tzv. důvody, které ovlivňují celkový život v naší společnosti. Neoddiskutovatelný vliv na vnímání smrti u nás měly obě dvě světové války, bylo pochopitelné, že lidé, kteří přežili, téma smrti vytěsnily ze svého života, jejich mysl se začala orientovat na pozitivní stránky, které život nabízel. Druhým z vnějších důvodů je ten, že lidé věří ve vývoj vědy a techniky natolik, že věří, že pokrok v této oblasti časem vyřeší vše od nemoci, přes stáří až smrt. (Čechová, Mellanová, Kučerová, 2004)

Pohled na smrt se nelišil jen dle doby, kdy ke smrti došlo, ale také záleželo na místě úmrtí, v závislosti na výchově, víře a životní filozofii každého jedince. Ve společnostech, kde žilo a žije v jedné domácnosti více generací je smrt člena rodiny běžnější událostí a přístup zúčastněných ke smrti lze vnímat jako celkem vyrovnaný. Smrt je zde chápána jako běžná součást života. Naopak v moderní společnosti je smrt chápána tragicky a očekávána s obavami, což je způsobeno především osobní nezkušeností a nevědomostí. Společnost neví, co dělat a jak se chovat. Smrt byla vytlačena mimo pozornost obyčejných lidí. Lidé

neví, co a jak mají při setkání se smrtí dělat, jak se chovat, co říkat. Smrt se stala něčím, o čem se nemluví, nabyla na diskrétnosti. (Ariés, 2020; Goméz 2015)

1.2 Co je smrt?

Smrt, latinsky exitus, stejně jako narození je jedinou jistotou, kterou ve světě plném nejistoty máme. Říká se, že „*smrt je to jediné spravedlivé*“, ale bohužel smrt často se spravedlností nemá nic společného. Z hlediska biologického a medicínského lze smrt definovat jako zástavu životně důležitých funkcí organismu, „*stav, kdy u živého organismu došlo k nezvratným změnám v mozku a v jejich důsledku k zániku centra dýchání, krevního oběhu a postupnému rozkladu a odumírání těla*“ (Šiklová, 2013, s.11) nebo ji lze definovat jako proces zániku živého organismu či zásahu do živého organismu (přirozeného nebo násilného), který je nevratný. (Steindl, Justoň, 2017)

„*Smrt je tedy stav organismu po ukončení života, tedy i úplná a trvalá ztráta vědomí, kdežto umírání je postupný proces, na jehož konci je smrt.*“ (Pelikánová In Hradecká, 2011)

Lze tedy konstatovat, že: „*Osoba je mrtvá tehdy, je-li postižena ireverzibilní ztrátou všech schopností integrovat a koordinovat fyzické a mentální funkce těla jako jednotky. To znamená, že smrt celého mozku je brána jako správné kritérium smrti člověka. Rovněž definitivní zástava všech kardiopulmonálních funkcí vede během několika minut k ireverzibilní zástavě všech funkcí mozku, a proto je rovněž správným kritériem smrti*“ (Munzarová, 1997, s. 14).

V psychologickém slovníku jsou uvedeny dva typy smrti – smrt sociální a smrt klinická. U smrti sociální dochází k vyloučení, izolování jedince mimo společnost a u smrti klinické se jedná o tzv. „*zástavu činnosti srdeční a dechu; mozku až po několika minutách nedostatku kyslíku; vždy spojená s otázkami filozofickými a etickými.*“ (Hartl, Hartlová, 2000, s.546)

Smrt uzavírá poslední fázi života, kterou nazýváme umírání. Uvědomování si vlastní smrtelnosti je jedním ze základních znaků lidství a je bezesporu také důvodem vzniku mnoha kultů a náboženství. Každá kultura má své tradice a postupy, jak se smrtí vyrovnat, jak ji vnímat. Existuje řada různých náboženských a kulturních obřadů a rituálů, které provázejí umírajícího již na sklonku života přes pohřbení až po období truchlení. V málokteré kultuře je smrt vnímána jako definitivní zánik. „*Jednou z největších ztrát, jimiž je současné lidstvo nuceno platit za rychlý technologický rozvoj, jaký po vědecké a průmyslové revoluci nastal,*

je postupné odcizení se vlastní biologické přirozenosti a ztráta spojení se zdrojem duchovna.“ (Grof, 2021, s.7) Čímž došlo k popření zásadní složky spojující člověka s přírodou, kterou smrt bezesporu je.

„Na rozdíl od jiných živočichů o své smrtelnosti víme.“ (Šiklová, 2013, s.11) Vědomí smrti a vlastní smrtelnosti patří k základnímu znaku lidství. Smrt byla vždy spojena s řadou úvah zejména náboženských či teologických. Smrti se věnuje jedna z disciplín teologie tzv. eschatologie. Jejíž název pochází z řeckých slov ἐσχατος eschatos, „poslední“; λόγος logos, „slovo, nauka“ a zabývá se nejen učením o posledních věcech člověka a světa nebo posmrtným životem, ale obecně lze říci, že veškerým učením týkajícím se konečnosti. Učení o skonání světa se dnes spojuje s učením o znacích konce a s otázkami po mezích lidského žití. Spadají sem všechny naše představy o vlastním konci, konci života skupiny, konci života lidské civilizace, konci světa. (Ransdorf, 2017)

Tématem smrti se zabývá i další odborná disciplína zvaná thanatologie, jejíž název opět pochází z řečtiny z řeckého slova thanatos, které lze přeložit jako poslední dech, a znamená doslova poslední vydechnutí, tedy smrt. Jedná se o celkovou tělesnou i duchovní péči, která je věnována umírajícímu člověku nejen z hlediska medicínského, ale i o celkovou analýzu smrti z pohledu dalších oborů, mezi které můžeme zařadit např. biologii, sociologii, psychologii, psychiatrii, psychoterapii, teologii. (Steindl, 2017)

„Umírání a smrt člověka se v moderní době stále více institucionalizují. Méně se umírá doma, stále častěji se umírá v ústavech. Poslední věci člověka jsou většinou v rukou ošetřujícího personálu. Thanatologie má pomoci v této nouzové situaci čelit zejména technokraticky pojaté, odlidštěné medicíně, propracovávat přípravu lékaře a dalších zúčastněných na to, jak pomáhat člověku v jeho největší krizi těsně před příchodem smrti nebo v průběhu smrtelných chorob. Jde o krizi zasahující samé základy osobnosti umírajícího, ale i osobnosti zúčastněných. Umírání je zasahuje v oblasti citové, psychické, s možnými vážnými společenskými důsledky (ztráta smyslu života, krize životních hodnot apod.).“ (Steindl, 2017)

Smrt má v lidské společnosti nepopíratelný sociální význam, při kterém může docházet k novému uspořádání struktury lidského společenství, jejích členů. V dobách dávno minulých bývala smrt provázána řadou rituálů, které pomáhali jak umírajícímu, tak pozůstalým. Umírání a následně smrt byla sociálním aktem, při kterém si příbuzní mohli dodávat sílu a psychickou podporu, která jim pomáhala s vyrovnáním se se smrtí blízké osoby, když chyběla osobní víra. (Haškovcová, 2007)

Tato doba je pryč, nemocní byli v dobré víře odsunuti za tzv. bílé zástěny, které jim měly zajistit tolik potřebné soukromí a klid, ale které je bohužel oddělily i od pohledů ostatních lidí. Dnešní lidé proto většinou umírají osamoceni za „bílou plentou“ v rukou odborníků, bez osobních vazeb, bez identity. (Haškovcová, 2002)

2 Smrt dospělé osoby

S rozmachem rozvoje vědy, techniky a medicíny se výrazně snížila úmrtnost nejen u dětí, ale převážně i u dospělých. Zvláště střední Evropě se válečné konflikty od 50. let 20. století vyhýbaly, a tak délka průměrného života u nás začala stoupat. Ještě před druhou světovou válkou byl průměrný věk dožití u muže 57 let, v současnosti je to 79 let. Stoupá i průměrný věk populace kdy v roce 2030 by tak dle dostupných předpokladů měl dosáhnout věku 46 let. (Šiklová, 2013) Stejně tak Matějček a Dytrych, 2002 upozorňují na fakt, že nemoci samy mají jen relativně malou vinu na úmrtí lidí ve funkci rodičů, největší podíl přisuzují dopravním nehodám, rekreačním aktivitám, kdy se jedná většinou o smrtelné úrazy. Je důležité upozornit, že oba tyto názory byly publikovány před pandemií COVID - 19, která „kartami“ poněkud zamíchala a její oběti se stali i lidé mladí. „Covid-19 byl podle dat Českého statistického úřadu loni druhou nejčastější základní příčinou úmrtí. Podlehlo mu 10 539 lidí, tedy více než osm procent zemřelých. Dalším lidem významně zhoršil zdravotní stav a přispěl k jejich dřívějšímu úmrtí“ (www.iRozhlas.cz)

Dnes dle informací Českého statistického úřadu (2021) průměrný věk života muže dosahuje 79 let². Jak si stojíme v porovnání se světem uvádí společnost KT Vývoj s odkazem na zdroj World Bank: „Průměrná délka života činila v roce 2020 v České republice 79,44 roků. Toto nás řadilo na 35. místo na světě.“ (Tichý, 2022) S rozkvětem medicíny nestoupá jen délka života, ale také jeho kvalita. V dnešní době není výjimkou potkat stále si života užívající aktivní důchodce, kteří se nebrání ani náročným sportovním aktivitám. Bohužel i přes všechny optimisticky vyhlížející předpovědi nikdo z nás není nesmrtelný.

Většina dospělých však umírá v institucionální péči, málokdy se setkáme s tím, že k umírání dochází v kruhu rodinném, což potvrzuje i závěrečná zpráva sepsaná v září roku 2013 na základě veřejného výzkumu agentury STEM/MARK zadaném neziskovou společností Cesty domů s názvem „*Umírání a péče o nevyléčitelně nemocné II*“ sloužící k mapování postojů veřejnosti a zdravotníků k umírání a smrti v České republice. V této zprávě lze získat údaje o tom, že u nás, podobně jako v ostatních evropských zemích je nejčastějším místem úmrtí nemocnice – 50 % následována nemocnicemi s „režimem“ dlouhodobé péče – 15 %. 20% úmrtí pak připadá na domácí prostředí (zde je třeba si uvědomit, že se jedná o náhlá úmrtí, neočekávaná, kdy pacient zemře před příjezdem rychlé lékařské pomoci). Pouze 5% úmrtí v domácnosti je očekávaných, plánovaných.

² Viz Příloha č.1

Zhruba 78% obyvatel ČR na základě výše uvedeného výzkumu nechce umírat v institucích, ale bohužel nakonec stejný počet lidí tam umírá. 11 % lidí by si přálo zemřít v nemocnici, 9 % lidí by volilo ke svému skonu hospic. Jen 7% populace by nechtělo zemřít doma, což je jedním z důvodů proč nejen děti, ale ani leckteří dospělí, se během života se smrtí nesečkají, protože k setkání nemají příležitost. (STEM/MARK, 2013) Smrt se tak, i z těchto důvodů, čím dál více stává tématem, o kterém se velmi těžko mluví, kterému se v běžném životě raději vyhýbáme a jejíž existenci vědomě potlačujeme. Řada výzkumů uvádí, že zhruba třetina lidí nikdy nemluví o smrti se svými blízkými, i když podvědomě ví, že by tak měli učinit. Dělalí tak především kvůli obavám z obav a připomenutí si své vlastní smrtelnosti. Bohužel dnešní hektická doba málokdy umožňuje to, co by mělo být v každé rodině přirozené, aby děti viděly své rodiče pečovat o prarodiče na sklonku jejich života, v období umírání a smrti. (Šiklová, 2013) Umírání a následná smrt se přenesly z domovů do specializovaných institucí a péči o nemocného od příbuzných převzali odborníci. (Ariès, 1976; Elias, 2001; Gómez, 2015) Zahraniční studie potvrzují a nachází souvislosti mezi smrtí sociální a smrtí biologickou. Ke smrti sociální dochází u řady lidí velmi často již odchodem do důchodu nebo předčasnou ztrátou zaměstnání, kdy někteří ztrácejí přirozeně kontakt s okolním světem, se svojí profesí a společenským děním, uzavírají se do samoty svých domovů nebo raději volí anonymitu pečovatelské instituce, kde nejsou „na obtíž“ svým blízkým. (Turner, 1995)

Šiklová (2013, s. 40) sociální smrt definuje jako: „...stav, kdy jsme neviditelní pro žijící, a přitom jsme stále zamotaní do jejich a kdysi i našich příběhů a patálií. Jednat a cokoli změnit již nelze. Výčítky ale trvají.“

Umírat v dospělosti bylo dříve výsadou těch nejschopnějších, těch, kteří se dovedli postarat sami o sebe, těch, kteří měli okolo sebe hodně dětí, které se o ně na sklonku života postaraly. Dnes se tato výsada stala „normální“, běžnou. Čím delší perspektiva života lidí čeká, tím hůře se přijímá perspektiva vlastní smrtelnosti a smrti. (Šiklová, 2013) Tématu smrti se velmi často v rozhovorech vyhýbáme záměrně, ať už jsou naše důvody jakékoli, mezi ty nejčastější lze zařadit hněv, smutek, strach a bolest, kterou v nás téma smrt vyvolává a kterou při diskusi pocítujeme. Tendence vyhýbání se jakémukoli tématu spojenému se smrtí i smrti samotné bývá označována anglickým spojením „*death denying hypothesis*“³ a „*death hiding hypothesis*“⁴, které lze přeložit jako hypotézu popírání smrti a hypotézu

³ Hypotéza popírání smrti

⁴ Hypotéza skrývání před smrtí

skrývání před smrtí. Snahou je vytěsnit myšlenky na smrt, nebo dokonce smrt ignorovat a namlouvat si, že smrt neexistuje a že se nás netýká. (Elias, 2001; Goméz 2015)

Hypotézami zabývajícími se smrtí a přizpůsobením se smrti se věnují teorie o smrti a umírání, které se primárně zaměřují na pocity úzkosti a strachu se smrtí spojenými. Ve snaze najít optimální řešení, jak se vyhnout úzkosti a obavám ze smrti, vystupují do popředí takové teorie – které říkají, že smrt by neměla být považována za konec lidské existence a zdůrazňují, že víru v nesmrtelnost lidské existence lze přijmout pouze tehdy, pokud zaujíme vyvážený postoj k životu, morálce a materiálu. (Hossain, 2008) Smrt jedince je předpokladem narození nového člověka, nového bližního (Šiklová, 2013)

Smrt nemusí být vždy pomalou očekávanou, která ukončuje lidské strádání a trápení a kdy příbuzní umírajícího mají čas a možnost se na skon umírajícího „připravit“, smrt nás může překvapit zcela bez jasného varování, může přicházet rychle a nečekaně. Nečekaná náhlá smrt blízké osoby patří mezi jednu z největších tragédií, se kterou se může člověk během svého života setkat. (Kübler – Rossová, 1994; Haškovcová, 2010)

3 Vnímání smrti

*„Člověk umírá tolikrát, kolikrát
ztrácí svoje nejbližší.“*

Publius Syrus

Jak je smrt vnímána samotnými lidmi mají ovlivňují různá náboženství, tradice a rituály, které jsou součástí života již od nepaměti. Klidný a naplněný život plný hojnosti byla vize církevních hodnostářů, kterou denně předkládali věřícím po celá staletí, nejen proto, aby lidé s pokorou a trpělivě snášeli vše, co jim bylo v životě „naloženo“, ale aby se důkladně připravili na blížící se konec, který čekal na každého věřícího člověka. Odevzdání se svému nevyhnutelnému osudu v duchu většiny náboženských učení, usnadňovalo věřícím přijímat smrt jako běžnou součást života, jako jeho „důstojné“ završení. (Kubíčková, 2001)

3.1 Vnímání smrti z pohledu hlavních náboženských směrů

V dnešní multikulturní společnosti je důležité mít představu, jak je smrt vnímána a přijímána nejen z pohledu nevěřících, tedy ateistů, ale také věřících. Sčítání lidu z roku 2021 uvádí, že 5 miliónu obyvatel žijících v České republice je bez vyznání nebo bez náboženské víry. K různým církvím a náboženským společnostem se hlásí necelých 1,3 miliónů obyvatel. Jako věřící, ale nehlásící se k žádné církvi ani náboženské společnosti se označilo 960 701 tisíc osob. Celkově se tak k nějaké víře či vyznání přihlásilo 2,3 miliónů obyvatel Česka. Celkem 3,2 miliónu obyvatel tuto dobrovolnou kolonku ve sčítacích formulářích nevyplnilo.⁵ (Český statistický úřad, 2021)

Nejpočetnějším náboženstvím v Česku je křesťanství (římskokatolická církev, protestantská církev Českobratrská církev evangelická a pravoslavná církev). Mezi další náboženské víry lze zařadit jediismus, náboženství založeném na „filosofii“ rytířů Jedi, ke kterému se hlásilo v roce 2011 zhruba 15 tisíc lidí, ke Svědkům Jehovovým se hlásilo 13 tisíc lidí. (Český statistický úřad, 2011)

Přes 960 tisíc lidí využilo v roce 2021 možnost přihlásit se k víře, ale žádná z nich nepatřila k organizované církvi. Počet vyznavačů judaismu čítá v České republice asi 3000

⁵ Viz Příloha č. 2

obyvatel, k islámu se hlásí téměř 5244 lidí. K různým odvětvím buddhismu se přihlásilo v roce 2011 přes 6 100 osob.⁶ I když se počet deklarovaných věřících lety snižuje, je nutné přijmout fakt, že vliv náboženství a víry hraje zásadní roli na to, jak bude smrt jedincem vnímána. Pro jednodušší orientaci v problematice vnímání smrti a umírání z hlediska víry uvádím níže čtyři nejčastější náboženství praktikovaná v české republice:

Křesťanství

Mezi nejrozšířenější náboženství, jak je uvedeno výše patří v České republice křesťanství. Křesťanství má v naší zemi dlouholetou tradici. Křesťané vnímají smrt prvotně z pohledu hříchu, avšak s nadějí na znovu vzkříšení z mrtvých. (Keene, 2003)

Judaismus

Patří mezi nejstarší monoteistické náboženství světa, které bylo zrozeno v prostředí starověkého Blízkého východu. „Židé pohlížejí na život jako na dar od Boha a na smrt jako na smutný, ale nevyhnutelný závěr dobře prožitého života.“ (Keene, 2003, str. 57) Židé přijímají pozemský život s pokorou a věří, že život má cenu nejvyšší a to, jak se v pozemském životě chováme může být zohledněno v životě posmrtném. Velice záleží na tom, jak se člověk za svého pozemského života připraví na ten posmrtný. Život je dar, který nám byl dán a o který je třeba náležitě pečovat „... Bůh učinil k obrazu svému lidstvo, které se má podílet na uskutečnění Jeho tvořivého záměru. Jeho cílem je kvalitativní přeměna lidské společnosti.“ (Mendel, 2000, s. 14)

Islám

Islám je nazýván tzv. náboženstvím knihy, jedná se o náboženství tradované spojené s posvátným textem knihy tzv. Koránem. „Muslimové pevně věří ve vzkříšení těla a život po smrti, a proto přistupují ke smrti s nadějí.“ (Keene, 2003, str. 141) Islám na lidský život pohlíží jako na určitý přechodný stav, který končí smrtí. Lze zde najít i názory, že duše může nadále žít bez těla.

⁶ Viz Příloha č. 3

Hinduismus

Základní myšlenkou hinduismu je víra v koloběh života. Věří, že když smrt přichází, měl by umírající pomocí meditace a pozitivních myšlenek vstupovat do poslední fáze smrti. To, jak se bude umírající cítit v momentě skonu, ovlivní jeho posmrtný život a následné převtělení duše, která se může převtělit do podoby rostliny, živočicha, boha nebo člověka. (Miltner, 2002)

3.2 Dospělé pojetí smrti

Člověk a jeho vnímání smrti se neustále vyvíjí, s narůstajícími zkušenostmi dříve nebo později každý člověk dojde k uvědomění, že vše živé je smrtelné tedy i život, který sami žijeme. (Kupka, 2014)

Na smrt nahlížíme v každém věku jinak, mění se naše adaptační mechanismy, některé zanikají a jiné další se během života objevují. Dospělí, někdy i děti, začínají téma smrti postupně přijímat tím, že strachu a obav se zbavují vyprávěním o smrti, sdělováním si vtipů o smrti, sledováním hororových filmů a čtením příběhů, které smrtí končí. (Thorová, 2015).

Dospělí svoji představu o smrti spojují s nevrátností, definitivností. Již si uvědomují, že se jedná o konec, po kterém už nic není, nic nového nepříjde, s univerzálností a pochopením, že smrt se dotýká nás všech bez výjimky. Většina dospělých si spojuje smrt s představou smrti spojenou se zástavou nezbytných životních funkcí. To, jaký postoj ke smrti dospělý jedinec zaujme, ovlivňuje celá řada okolností, se kterými se během svého života potká. Největší vliv na vnímání, přijetí a vyrovnání se smrtí má bezesporu dětství, přístup rodičů a jejich hodnotový systém, vzdělání a víra, nelze opomenout ani první setkání se smrtí, a to, jak jsme se s ním vyrovnali (nemusí se týkat přímo smrti blízké osoby, ale například může jít i o smrt zvířecího mazlíčka, kterého jsme měli velmi rádi). Důležitou roli v přijetí a vyrovnání se smrtí měly rituály, které zahrnovaly držení smutku, truchlení, oplakávání, církevní a pohřební obřady aj. Se smrtí se běžně setkávaly i malé děti, dnes se naopak snažíme děti co nejdéle chránit od přímé konfrontace se smrtí (Vymětal, 2003; Šiklová, 2013)

Pojetí smrti se vyvíjí i během dospělého života. V **období adolescence** (věk mezi 15–20 lety)⁷ je pro jedince smrt vzdálená. Nejčastěji se setkává se smrtí

⁷ V této práci je uvedeno věkové dělení podle Marie Vágnerové (2004).

prostřednictvím médií a literatury nebo rozhovory s vrstevníky. Dospívající mají představu, že smrt je jim natolik vzdálená, že jich osobně se netýká, což vede k tomu, že právě v období dospívání mají touhu svoji nesmrtelnost zkusit rizikovým chováním. Přestože je toto období nejčastějším, co se počtu sebevražd týká – sebevražda bývá označována dokonce jako třetí nejčastější příčinou úmrtí mezi dospívajícími, důležitou roli zde hrají psychické problémy jedince, ale nelze nejmenovat potíže se školou, vztahy s rodiči a vrstevníky či užívání drog a psychotropních látek. (Thorová, 2015) dle výzkumu Russaca, Gatliffa, Reece a Spottswooda (2007) lze říci, že nejvíce se smrti obávají právě adolescenti okolo dvacátého roku života.

V období **mladé dospělosti** (věk 20-35 let) je pojetí smrti většinou již zcela realistické. Dobře víme, že smrti se nedá vyhnout, že je přirozenou součástí života. I nadále však převládá snaha nezabývat se otázkou vlastní smrtelnosti a tématu smrti se spíše vyhýbat. (Thorová, 2015)

Období **střední dospělosti** (35-45 let) je dobou největších obav z nemoci a ze smrti. V tomto věku nazývaném produktivním jsou životy lidí plné velkých plánů a závazků. Mají rodiny, vychovávají děti, splácejí hypotéky, budují si kariéru, užívají si života, ale již se pomalu objevují první nemoci, které signalizují příchod stáří. Lidé se začínají věnovat svému zdraví více než kdy předtím, pozorují své tělo, všímají si zdravotních změn a na ty reagují právě zvýšenými obavami o sebe a o své zdraví. Strach a obava z nemoci a smrti, která může přijít je „hmatatelnější“ a reálnější. (Yalom, 2014)

V období **pozdní dospělosti** (od 45 do 60 let) již, i když člověk o sebe pečuje, přibývá řada onemocnění. Snižuje se vitalita a pohyblivost jedince. Člověk již nezvládá tolik, kolik by si přál a představoval. Začíná se mu zhoršovat zrak a sluch. Období je pro jedince této věkové kategorie velmi náročné, rodinu pomalu, ale jistě opouštějí dospělé nebo dospívající děti, ale naopak rodiče této věkové skupiny stárnou, stávají se nemohoucími a vyžadují jejich neustálou péči. Stárnou i přátelé a známí. Pokud jsou okolnostmi nuceni ke změně profesního života, jedná se o situaci složitou mnohdy i nemožnou. Dospělí této věkové kategorie začínají bilancovat svůj život, a právě v tomto období je velmi důležité najít si takový smysl života, který pomůže rozptýlit stále častěji přicházející „černé“ myšlenky na přibližující se smrt. (Blatný, 2016)

Vnímání smrti ve stáří (věk 60 a více) se mění, lidé již nemají ze smrti takový strach jako v dřívějších letech. Přijímají život takový, jaký je, nechávají ho volně plynout a v rámci svých možností žijí naplněný a spokojený život, zvláště pokud bilancování a to, co v životě

prožili jim přináší radost a uspokojení. „*Po dobrém životě, následuje dobrá smrt.*“ (Šiklová, 2013, s. 22)

Lidé, kteří svůj dosavadní život hodnotí jako nenaplněný, neuspokojený, na smrt nahlíží spíše pasivně. Zájem o život určitě ovlivňuje aktuální zdravotní stav, nemoci a vyhlídky do budoucna. Větší, než strach ze smrti bývá obava z vlastní nemohoucnosti, z toho, že člověk bude pro druhé již jen přítěží. (Yalom, 2014) Také Hytych (2008) zdůrazňuje, že lidé se v tomto věkovém období bojí smrti daleko méně než lidé o pár desítek let mladší, důvodem dle něj může být to, že setkání se smrtí je v tomto věku daleko častější, čímž zároveň častěji dochází ke „sdílení“ smrti a snadnějším vyrovnáním se svojí smrtelností.

3.3 Dětské pojetí smrti

Malé děti se smrti nebojí, nechápu ji, ale velmi často o ní přemýšlejí. Je pro ně velmi důležité, aby s představou smrti bylo „pracováno“ tak, aby v jejich „světě“ dávala smysl. Aby bylo možné s dětmi o smrti hovořit, je potřeba se primárně zamyslet nad tím, jak děti smrt vnímají, jak ji chápou a jaké představy o smrti mají, jaké si o smrti vytvářejí a co si pod tématem smrti představují.

Děti smrt stejně jako vše ostatní začínají chápat prostřednictvím svého okolí, toho, jak smrt vnímají a jak se s ní vyrovnávají jejich nejbližší. Většinou začínají pozorovat a vnímat smrt, která přichází pro někoho starého a nemocného, ale svoji smrtelnost nechápu a ani nevnímají. Děti jsou od přírody zvědavé a je zcela přirozené, že doslechnou-li se, že někdo zemřel, zajímá je hlavně, o koho šlo, neřeší již, na rozdíl od dospělých, důvod a okolnosti úmrtí ani věk zemřelého (Řičan, 2021). První strach ze smrti se u dětí začíná objevovat kolem pátého roku života a eskaluje až do období adolescence, kdy je strach ze smrti největší. (Willis, 2022)

Děti stejně jako dospělí procházejí různými stádii **porozumění smrti**. „*Předškolní děti velmi často vnímají smrt jako vratnou, dočasnou a neosobní.... Fakt, že je smrt konečná, a vše živé je smrtelné, si většina dětí začne uvědomovat někdy mezi pátým a devátým rokem. Stále je ovšem jaksi neosobní, netýká se jich samotných. Představují si, že vlastní chytrostí a úsilím dokáží smrti nějak uniknout. V tomto stádiu děti smrt personifikují. Spojují si ji s kostlivcem, andělem nebo třeba zombii a některé děti v tomto směru mohou trpět nočními můrami.*“ (Kaločová, nedatováno)

Pojetí smrti se u dětí dle Kaločové vyvíjí následovně:

- **ve věku do dvou let** – začínají vnímat ztrátu tím, že zrcadlí pocity svých rodičů a velmi citlivě vnímají emoční prostředí v rodině
- **předškolní děti ve věku dva až pět let** – pro tyto děti je rodina tím nejdůležitějším místem na světě

Neumí si představit život bez rodičů, sourozenců, prarodičů.

Bezpodmínečně věří, že rodina, ve které žijí, zajistí všechny jejich potřeby, rodině jsou naprosto oddáni.

Nemají představu o čase, tzv. „fungují ze dne na den“.

Mají tzv. magické myšlení, které lze vysvětlit jako nelogické přičítání kauzality bez empirických důkazů, kdy člověk věří, že jeho myšlenky mohou mít vliv na důsledky ve světě kolem nás, buď prostřednictvím jejich vlastního jednání nebo „pomocí“ nadpřirozených sil. Jednou z hlavních funkcí magického myšlení je snižování úzkosti a strachu z neznámého.

Smrt do jejich života přináší zmatek.

Věří, že jejich přání, dokáže smrt zvrátit.

Myslí si, že mrtví stále fungují tak jako doposud, jen jsou teď někde jinde, třeba na nebi...

Dle Vágnerové (2021) v předškolním věku nabývají na důležitosti **vztahové emoce**. Rozvíjejí se a diferencují city, jako je láska, nenávisť, sympatie, ale také **soucit** a **pocity sounáležitosti**.

„Citová rovnováha předškolního dítěte ve značné míře závisí na chování blízkých lidí.“

(Vágnerová, 2021, s. 230)

4 Vývoj konceptu smrti u dětí

Koncept smrti, který bývá také nazýván individuálním pojetím smrti (Loučka, Vančura, 2011) vzniká sjednocením objektivního významu – nevratným ukončením všech tělesných a mentálních funkcí a subjektivního významu, jež je ovlivněn osobností, charakterem člověka, jeho zkušenostmi, postoji, pocity a názory. Porozumění subjektivnímu významu smrti předchází zpravidla porozumění objektivnímu významu smrti. Zjednodušeně lze říci, že lidé musí pochopit v dětství nejprve faktickou podstatu smrti, kterou v průběhu života následně obohacují o svoje osobní představy, postoje a pocity. (Maruščáková, 2006)

Slaughter (2005) uvádí, že vývoj konceptu smrti odpovídá kognitivnímu vývoji, který byl popsán francouzským psychologem Jeanem Jacquem Piagetem. Děti v *předoperačním období* (ve věku od 2 do 7 let) si smrt představují jako něco, co je dočasné, vratné. Smrt si spojují s konkrétními fyzickými projevy chování jako je zavření očí, odchod pryč aj. Děti ve věku do třech let nejsou schopny rozlišovat mezi živým a neživým. Vyžadují přítomnost dospělé osoby, na kterou jsou zvyklé. Velmi často trpí separační úzkostí. (Vymětal, 2003; Piaget, 2014) V období *konkrétních operací* (ve věku od 7 do 12 let) už děti začínají postupně chápat nevratnost smrti, ale pořád nerozumí její přirozenosti, rozumí pouze smrti, kterou spáchal nebo zavinil někdo jiný (např. vražda) nebo která byla zapříčiněna z nějakého důvodu (např. otrava jídlem, autohavárie, dopravní nehoda aj.). V tomto věku už děti většinou dokážou rozlišovat mezi živým a neživým, ale spojují si je s jevy, které jsou jim známé jako např. spánek, nehybnost. Smrt vnímají jako reverzibilní⁸ stav, čemuž napomáhají dospělí slovy: „dotyčný usnul a spí nebo odcestoval, odjel daleko“ aj. Děti se v tomto věku považují za nesmrtelné, smrt se jich nijak netýká. Jsou velmi citově vázané na rodiče a stále se u nich ještě projevuje separační úzkost. Ve *stadiu formálních operací* (ve věku 12 let a výše) se již děti postupně začínají přibližovat „dospělému“ porozumění smrti s nevyhnutelností, univerzalitou a definitivností, jejich vztah ke smrti je však stále odměřený. Přesto se již v tomto věku může objevit strach ze smrti. (Vymětal, 2003; Piaget, 2014)

Dudová (2013) uvádí, že koncept smrti – pochopení toho, co smrt je, se s věkem člověka vyvíjí a přijetí smrti jako univerzální a nevratné spojené s nefunkčností těla a myslí se objevuje až ve středním školním věku, zhruba od věku 9 let.⁹

⁸ vratný

⁹ Viz Příloha č. 4: Tabulka č. 2 Složky vyspělého konceptu smrti a jejich výklad pro děti

Vyspělejší koncept smrti byl zjištěn u dětí s vlastní zkušeností se smrtí blízkého, kdy se jednalo o člena rodiny, rodiče, prarodiče, sourozence nebo kamaráda zvláště ve vztahu k uvědomění si vlastní smrtelnosti. (Kane, 1979)

4.1 Faktory ovlivňující vnímání smrti předškolního dítěte

Mezi základní faktory ovlivňující vnímání smrti předškolního dítěte patří mimo kognitivního vývoje a věku i další faktory, které mají s největší pravděpodobností nezanedbatelný vliv na porozumění smrti dětmi a jsou to tzv. **sociokulturní proměnné**, kterými rozumíme pohlaví dítěte, prostředí, ve kterém dítě vyrůstá a ve kterém se pohybuje, socioekonomické postavení rodiny, vliv náboženství a vlastní zkušenosti dítěte pojící se se smrtí. (Kenyon, 2001) Nelze opomenout děti s chronickými nebo smrtelnými onemocněními, které jsou denně konfrontovány informacemi týkajícími se jejich zdravotního stavu prostřednictvím lékařů a svých blízkých informacemi, ke kterým se zdravé děti nedostanou. Jejich vnímání smrti je pak zcela úplně jiné než vnímání smrti dětí zdravých. (Kenyon, 2001)

- **Věk dítěte**

bývá označován jako jedním z faktorů, který bezesporu ovlivňuje dětské vnímání smrti. **Předškolní dítě** věří tomu, že mrtvý se může kdykoliv vrátit, pokud si to bude usilovně přát. „*Myslí si, že mrtví mohou ožít, buď spontánně, nebo za pomoci lékařů, kouzlem, přijetím potravy apod.*“ (Dudová, 2013, s. 248) Zhruba **kolem sedmého roku** u dítěte dochází ke změně ve vnímání smrti, kdy dítě začíná postupně chápat, že smrt je nevratný fakt, neměnná událost. „*Objevuje se častá personifikace smrti, smrt dostává tvar a vůli. Nejčastější představovaná zobrazení smrti jsou kostlivec, duch, anděl, ale také strašák či klaun.*“ (Dudová, 2013, s. 248) Kolem jedenáctého roku přestávají mít strach, že zemřelý někde trpí v osamocení, dokážou si spojit fakt smrti se zastavením tělesných funkcí, koncem života, přesto stále věří, že zemřelý je někde“ v nebi“, kde se mu daří nebo že dokonce hlídá jejich kroky. Adolescenti začínají přemýšlet o spravedlnosti smrti a smyslu života. (Dowdney, 2008)

„*Téma pokračování života mimo tělo se stává častým adolescentním tématem, je spojeno s hledáním vlastní identity a zakotvení v životě a společnosti.*“ (Dudová, 2013, s. 248-249)

- **Kognitivní zralost dítěte**

jednoznačně znamená lepší pochopení konceptu smrti a jeho složek. Pro korektní pochopení konceptu smrti je třeba mít osvojeny kognitivní dovednosti týkající se chápání času, reverzibility, nevratnosti, nekonečnosti, nefunkčnosti, univerzality, příčinnosti, nevyhnutelnosti aj. (Kenyon, 2001)

V předškolním věku ještě před pochopením konceptu smrti a jeho komponent si dítě vytváří **tzv. prekoncepty smrti** – naivní teorie vycházející ze zkušeností dítěte a jeho intuice. (Průcha, Walterová, & Mareš, 2009) Vzhledem k nedostatečným skutečnostem dochází často k chybným úsudkům, **tzv. miskonceptům**, které mohou vyvolávat obavy a úzkosti nebo naopak nereálné představy o nesmrtelnosti, „z mrtvých vstání“ nebo získání schopnosti oživení zemřelého. (Šubrtová, 2007)

- **Osobní zkušenost**

může být jedním z faktorů, který ovlivňuje chápání smrti, ale nemusí tak tomu být vždy. Osobní zkušenost bývá spíše ovlivněna věkem a kognitivní vyzrálostí dítěte. Přítomnost zkušenosti se smrtí se nemusí nutně projevit ve vyspělosti konceptu smrti, ale projevuje se ve způsobu jejího porozumění a chápání. (Kenyon, 2011). Vyspělejší koncept smrti byl zjištěn u dětí s vlastní zkušeností se smrtí blízkého, kdy se jednalo o člena rodiny, rodiče, prarodiče, sourozence nebo kamaráda zvláště ve vztahu k uvědomění si vlastní smrtelnosti. (Kane, 1979)

- **Religiozita**

znamená „česky „zbožnost“, *víru v pravost či pravdivost náboženství a sílu této víry. Může být také charakterizovaná jako náboženské přesvědčení obecně, udané svou mírou či zaměřeností ke konkrétní církvi, odrážející se v každodenním chování a praxi jednotlivce.*“ (Hartl, Hartlová, 2000, str. 505)

Vývojem religiozity u lidí se zabýval James Fowler¹⁰, který na základě řady rozhovorů se stovkami věřících různého věku stanovil **tzv. stadia víry** z pohledu výhod (zisků) a potenciálních hrozeb. Východiskem Fowlerovi byla Eriksonova¹¹

¹⁰ James V. Fowler (1940–2015), americký teolog, Stadia víry (Stages of faith)

¹¹ Erik Erikson (1902–1994), německý psycholog, Vývoj osobnosti podle Eriksona – Viz Příloha č. 5 - **Etapy lidského života dle Eriksona**

a Kohlbergova¹² teorie doplněna teorií vývojových stadií Jeana Piageta.¹³ (Řičan, 2007)

Dítě v předškolním věku si tak dle Fowlera již prošlo prvním tzv. **nultým stadiem víry někdy nazývaným stadiem prvotní víry**, kdy dochází k budování pocitu důvěry a bezpečí ve vazbě na prostředí, které nás obklopuje. Negativní zkušenosti způsobují vznik nedůvěry. S prvotními projevy řeči dítě pozvolna přechází do období **stadia intuitivně projektivní víry**, které charakterizuje představivost *předškolního dítěte* a egocentrické smýšlení. Rozvíjí se schopnost imaginace, která pozvolna posouvá a směřuje dítě k pochopení reality. Postupně se vyvíjí cit pro rozlišování mezi dobrým a špatným, podporovaným systémem odměn a trestů. Do **stadia myticko-doslovné víry** se dítě dostává kolem *sedmého roku věku*, kdy se začíná identifikovat se svojí „komunitou“ a pomalu si osvojuje tradice a zvyky společnosti, ve které se pohybuje a ve které žije. Postupně si přivlastňuje také symboly víry. V tomto věku vzniká „morálka“ typu tzv. „něco za něco“. Hrozí vznik pocitu bezcennosti, hříšnosti a perfekcionismu. (Parker, 2006; Parker, 2010)

Dýbová (2016) ve své práci uvádí, že jistá souvislost mezi religiozitou a úzkostí ze smrti určitě existuje, existují dvě představy – z nichž první udává, že věřící lidé pociťují menší obavy ze smrti, druhá naopak udává, že v souvislosti s religiozitou obavy se obavy ze smrti zvyšují. „*Nakonec je třeba zmínit i komplexnější pohled na problematiku, bez předpokladu čistě lineárního vztahu. Úzkost ze smrti se ukázala být nejvyšší u „průměrně“ silně věřících; u silně věřících a u ateistů je nižší.*“ (Dýbová, 2016, s.38)

- **Média**

Vliv médií (televize, filmu, sdělovacích prostředků aj.) na vnímání smrti dětmi přirovnal Matějček (2002) a Dytrych (2002) k jakési „*inflaci smrti*“ v nerealistické podobě. Děti plnými doušky hltají padající výstřely, bitky a souboje, z nichž hrdinové vstávají jako znovuzrození. „*Smrt se předvádí jako podívaná, nikoliv jako prožitek ztráty.*“ (Matějček, Dytrych, 2022, s. 88)

¹² Lawrence Kohlberg (1927-1987), americký psycholog, Kohlbergova stádia morálního vývoje

¹³ Jean Jacques Piaget (1896–1980), švýcarský filozof, vývojový psycholog, Stadia kognitivního vývoje

5 Truchlení dospělého versus truchlení dítěte

Dospělé truchlení prochází čtyřmi fázemi, které na sebe však bezpodmínečně nemusí navazovat, ba dokonce některá období mohou být zcela přeskočena, jiná se mohou dokonce opakovat nebo vracet.

První období dospělého truchlení je fáze, která je nazvána **popřením**. V tomto období dospělý člověk nemůže uvěřit, že k úmrtí došlo. Snaží se s ním vyrovnat, pochopit proč se stalo. O tom, jak fáze popření dlouho trvá rozhoduje, zda došlo k úmrtí nečekanému, náhlému úmrtí např. tragická nehoda, násilná smrt aj., kdy je opravdu velmi těžké si celou situaci představit a vyrovnat se s ní nebo k úmrtí očekávanému, např. dlouhodobá nemoc, kdy i když do poslední chvíle člověk čeká obrat k lepšímu, přece jen si to, že ke smrti může dojít, dokáže rozumově zdůvodnit. Druhé období je nazýváno obdobím tzv. **chaotických emocí**. Toto stadium je typické pro první rok po úmrtí blízké osoby. Je to období, kdy pozůstalí prožívají osamocení první narozeniny, Vánoce, jmeniny, výročí, potácejí se v návalu smutku a pláče. Může nastat obviňování se a hledání důvodů, proč ke smrti došlo. Toto období provází často vznik depresí nebo psychosomatických chorob. Někdy se může objevovat i zlost vůči zemřelému, že jsme zde zůstali sami. Pro třetí období je typická **fáze hledání viníka**, kdy dochází k sebeobviňování se a prohlubování deprese. Toto období je typické pro pozůstalé sebevrahů, jejichž otázky většinou zůstávají bez odpovědi. Ve čtvrtém období tzv. **fázi nového vztahu k sobě a ke světu** dochází k vnitřnímu zpracování celé události. Čas kdy k tomuto období dojde je však velmi subjektivní. ovlivněný vztahem se zemřelým, osobností jedince, zkušeností se smrtí, nalezením nového partnera aj. (Vávrová, 2013; Kübler-Rossová, 1994)

Pro dětské truchlení je typické, že v prvním období dítě může prožívat zároveň fázi popření, chaotických emocí a fázi hledání viníka. Dítě totiž velmi často využívá imaginárních představ, svých vysněných „jiných“ světů, kde se se zemřelým může „potkávat“. Kontakt se zesnulým rodičem tak může udržovat nadále. Období truchlení u dítěte může trvat většinou několik let, aniž by byl mnohdy pozorovatelný. Někdy dospělý celou situaci vnímá, jako že dítě netruchlí tolik, jak by mělo, ale opak je pravdou. U dětí je možné setkat se s případy, kdy pochopí smrt jedné osoby, ale nerozumí smrti osoby jiné. (Willis, 2002)

Dle Carra (in Dudová, 2013, s.249) má dětské truchlení následující stadia:

- **Šok** – „*jsem šokovaný ztrátou blízkého člověka*“.
- **Popření** – „*můj blízký člověk není mrtvý*“.
- **Touha a hledání** – „*musím najít zemřelého*“.
- **Zármutek** – „*cítím se smutně, beznadějně, osamoceně. Ztratil jsem někoho velmi blízkého, na kom mi záleželo*“.
- **Hněv (zlost)** – „*zlobím se, že mě můj blízký opustil*“
- **Úzkost** – „*bojím se, že mě zesnulý potrestá za to, že jsem způsobil jeho smrt. Bojím se, kolik lidí umírá kvůli nemocem či nehodám*“.
- **Vina a smlouvání** – „*byla to moje chyba, že můj blízký člověk zemřel. Měl bych tedy také zemřít*“.
- **Přijetí** – „*miloval jsem zemřelého. Teď ale musím pokračovat bez něj a uchovám si ho ve svém srdci*“.

Někdy děti nechtějí přidělovat starost pozůstalým rodičům a svoje emoce potlačují, jindy propadají zoufalství a depresi, občas se dokonce může objevit i regrese (pomočování, logopedické obtíže aj.). Pokud jsou emoce u dětí zcela potlačeny, zhruba do půl roku od úmrtí mohou vznikat velmi hluboké deprese. Stejně jako u dospělých i u dětí se může projevit fáze hledání viníka, které je zvláště u dětí potřeba věnovat velkou pozornost. Dětská citlivá duše k sobě může být nemilosrdná a krutá a děti snadněji, než dospělí na sebe mohou vzít celé břímě odpovědnosti. Jejich kognitivní myšlení je opřeno o fantazii a magický svět. Děti si nesou těžké pocity viny, může docházet k sebepoškozování. (Adams et al., 1999; Bowlby, 1980)

Společné znaky truchlících dětí (Goldmanová, 2015, s. 85)

Truchlící děti se dle Goldmanové mohou projevit tak, že:

- se stanou třídním šaškem
- mohou vypadat jako uzavřené, nespolečenské
- mohou se v noci pomočovat, mít zlé sny
- mohou působit nesoustředěně
- mohou jednat impulzivně
- mohou být příliš upovídané, chaotické, bezohledné
- mohou si stěžovat na různé fyzické obtíže (bolesti břicha, hlavy...)

- mohou mluvit o zemřelém v přítomném čase
- zemřelého si mohou idealizovat a napodobovat ho
- mohou se začít přehnaně bát o své zdraví a zdraví svých blízkých
- mohou se začít smrti bát a nadměrně se tématem smrti zabývat
- u některých se může objevit regrese v chování (závislost, dětinskost aj.)

Bez ohledu na výše popsané se stejně u dospělých tak u dětí nemusí objevit znaky truchlení výše popsané. Každý dospělí i každé dítě má právo svůj smutek prožívat zcela individuálně.

Děti si na nevíтанou změnu ve svém životě mohou dokonce přivyknout lépe než dospělí, naopak u některých z nich se mohou projevit poruchy somatické, behaviorální i emoční. (Dudová, 2013)¹⁴

¹⁴ Viz Příloha č. 6 Tabulka č.2 Poruchy dětí v době truchlení

6 Komunikace s dětmi na téma smrti a umírání

„Nemůžeme děti uchránit před životními tragédiemi, ale můžeme jim usnadnit jejich pout' tím, že jim budeme otevřeně odpovídat na jejich otázky.“

Linda Goldman

Máme – li pochopit a porozumět dětskému truchlení, je důležité dát dětem prostor a čas na kladení otázek týkajících se téma smrti, bez upozornování a znamení, že nyní není vhodná doba se ptát nebo projevovat své pocity, odložit stranou rychlá řešení v podobě klišé jež se běžně používají. Rodiče, učitelé a ostatní dospělí musí být připraveni na zodpovězení citlivých mnohdy bolestivých otázek. Nezodpovězené otázky mohou u dětí vyvolávat zmatky, narušit emoční stabilitu nebo dokonce způsobit fyzické obtíže. U dětí se může objevit zmatek, pocity strachu a osamění. Svět se pro ně změnil, ztratily jistotu, bezpečí, zdá se jim, že nemají budoucnost ani vzory, o které by se mohly opřít. (Goldman, Žaloudíková, 2015) stejně tak neadekvátní a nerealistická komunikace o smrti je nejvýznamnějším situačním faktorem, který způsobuje, že děti mají potíže se zpracováním svých pocitů smutku a přizpůsobením se ztrátě milované osoby (Talwar et al., 2011).

Děti by měly být podporovány, aby se nebály vyjádřit své pocity týkající se obav, strachu, smutku a aby se nebály klást otázky, které je trápí, jedině tak mohou pochopit, co se stalo. Vždy je potřeba respektovat potřeby dětí, a tak ačkoliv je prospěšné o smrti s dětmi mluvit, nelze děti v žádném případě do takových hovorů nutit. Ne všechny děti jsou na takovou komunikaci připravené, některé děti potřebují více času vše zpracovat a k otevření tématu smrti samy dospět, nucení do hovoru na toto téma nebo naopak zamítání hovoru může vést k dlouhodobým obtížím jako jsou deprese (Colorosová, 2008; Talwar et al., 2011)

6.1 Význam komunikace s nejmenšími dětmi na téma smrti a umírání

„Otázky dětí jsou klíčem, kterým odemykáme dveře k porozumění jejich smutku, abychom jim mohli pomoci.“

Linda Goldman

Jak již bylo uvedeno, děti se v dnešní společnosti smrti a tématu smrti zcela nevyhnou, naopak denně v různých médiích, nebo prostřednictvím počítačových her

se s tématem smrti běžně setkávají. Na základě fantazie si vytváří své vlastní představy o smrti, které nemusí odpovídat realitě a které mohou být naopak velmi děsivé a traumatizující. (Šubrtová, 2007) Důležité je vzít v úvahu, že ačkoliv si myslíme, že děti se se smrtí běžně nestýkají. Ve zdravotnické statistice, vydané Ústavem zdravotnických informací a statistiky na základě údajů Českého statistického úřadu z roku 2014 je zaznamenáno, že na území České republiky zemřelo v tomto roce 421 dětí do věku 14 let, z dalších dat zde uvedených lze vypočítat, že se s tématem smrti setká průměrně téměř 15 % malých dětí, z čehož vyplývá, že ponechat děti stranou od komunikace tématu smrti, zcela nelze. (Zdravotnická statistika, 2016)

Rodiče a dospělí blízcí dítěti mají potřebu děti co nejdéle chránit před nástrahami a nepříjemnostmi běžného života. To, jakým způsobem se o smrti v rodině komunikuje ovlivní nazírání dítěte na smrt i v dospělosti. Děti samozřejmě vnímají a zrcadlí emoce svých rodičů, ale vzhledem ke svému věku neumějí tyto emoce racionálně zpracovat. Stane-li se, že v rodině zemře někdo dítěti blízký, je důležité za všech okolností zachovat chod běžného života a rituály, na které bylo dítě doposud zvyklé. Takové počínání vzbuzuje u dětí tolik potřebný pocit jistoty a upřímnosti. (Pokorná, 2020).

Úkolem dospělého nebo rodiče je uspokojit všechny potřeby dítěte, ať už se jedná o citlivou komunikaci dotýkající se smrti blízké osoby nebo zapojení dítěte do různých vzpomínkových obřadů, z nichž byly v minulosti děti z hlediska nejlepšího zájmu vylučovány, v dnešním světě je však potřeba děti, pokud o to stojí k těmto věcem přizvat. Otevřená a sdílená komunikace myšlenek a pocitů pomůže dítěti se svobodně projevit a přispěje k přirozenému procesu truchlení bez vzniku depresí, destruktivního chování. (Goldman, 2015) Matějček a Dytrych (2002, s.93) za nejdůležitější považují, že: *„dítě by mělo být o všech neblahých událostech v rodině informováno včas. Nic nezapírat a zbytečně neodkládat! Platí to o úmrtí někoho z rodičů stejně jako o jiných „ztrátách“ a tragických událostech.“*

6.2 Zásady komunikace s předškolními dětmi na téma smrti a umírání

Komunikace s předškolními dětmi na téma smrti odpovídá zásadám komunikace v krizových situacích, která spočívá v následujícím: (Goldman, Markham, Žaloudíková, 2015)

- buďte pravdiví, děti rozpoznají, kdy se jim lže a hrozí ztráta důvěry ve svět dospělých, který je obklopuje;
- vysvětlujte vše jednoduše;
- mluvte a sdělujte fakta o tom, co se stalo způsobem úměrných věku dítěte;
- zdůrazňujte, že se nejedná o vinu dítěte;
- definujte smrt;
- nechte děti truchlit jejich vlastním způsobem;
- dopřejte dítěti dost času na prožití smutku a truchlení;
- přistupujte k dítěti s úctou k jeho víře;
- vysvětlíte dítěti, že požádat o pomoc není ostuda;
- aktivně naslouchejte dítěti;
- nikdy nepřirovnávejte smrt ke spánku, protože to není stejné;
- hovořme o milovaném jako o člověku, který dítě miloval;
- nechme dítě svobodně rozhodnout, zda chce jít na pohřeb;
- vysvětlíme dítěti přiměřeně věku, co znamená pohřeb;
- vzpomínejme na zesnulé a sdílejme to s dětmi – hřbitov, alba;
- nezapomínejme si s dětmi hrát;
- využívejme publikace, časopisy a hry, které nám pomohou situaci zvládnout;
- zaměřme se na spolupráci rodina a mateřská škola – hledejme společnou řeč a strategii, která bude dítěti ku prospěchu;
- nechte dítě bavit se a hrát si jako dřív;
- na otázky dítěte odpovídejte šetrně, ale pravdivě;

Mějme na paměti, že přes otázky dětí se dostáváme přímo k jejich „srdci“, nebojme se na otázky dětí odpovídat, berme je vážně. Pokud odpověď neznáme nebo si jí nejsme jistí, nebojme se to dětem přiznat. Pokud budeme dotazy na smrt ignorovat, děti se nás přestanou ptát a na všechny své obavy zůstanou zcela samy a vezměme v potaz i doporučení Zdeňka Matějčka a Zdeňka Dytrycha (2002, s.95): „*Nebudeme je pouze utěšovat, ale povedeme je, aby se spolu s námi na něčem „dobrém“ angažovalo! Skutkem, prací, činností, ne slovy! Aby k nějakému účelnému cíli vyvinulo zaměřenou aktivitu.*“

6.3 Komunikace učitele a dítěte na téma smrt v MŠ

Zahraniční výzkumy potvrdily, že pokud se učitelé mateřské školy věnují aktivně tématu smrti u předškolních dětí, jedná se vždy o velmi náročný úkol, který však může být, pokud jsou otázky týkající se smrti zodpovězeny věcně, poctivě, avšak citlivě, obohacující příležitostí k navázání vztahu a důvěry mezi učitelem a dítětem a zároveň jak říká americký sociolog Glenn M. Vernon (1970, s. 272) „*Je potřeba si uvědomit, že dětské představy týkající se smrti neodpovídají v žádném případě představám dospělých. V průběhu vývoje však u mnoha lidí vzniká strach ze smrti a je docela možné, že pokud by se děti tématem smrti zabývaly již v raném věku, mohly by v pozdějších letech těmto obavám lépe čelit.*“ To potvrzuje i Grollman (1969), který zdůrazňuje důležitou úlohu rodičů a vychovatelů v pomoci dětem pochopit smrt jako nevyhnutelnou lidskou zkušenost.

Jednou z hlavních povinností pedagogických pracovníků by mělo být pomoci dětem vyrovnávat se s různými životními obtížemi a emocemi, mezi něž patří i smutek, který přirozeně cítí po ztrátě úmrtí blízké osoby. Bohužel existuje jen velmi málo výzkumů zabývajících se názory pedagogických pracovníků na smrt, umírání a na to, jak pedagogičtí pracovníci zvládají tyto náročné situace. Rozhodne – li se učitel s dětmi rozebírat otázky týkající se tématu smrti, měl by celou situaci vnímat jako přirozenou, protože smrt je součástí každého života. „*Pokud má v myšlenkách a prožívání člověka smrt své místo, potom tento dokáže být oporou pro druhého, zaplaveného úzkostí ze smrti a smrtelnosti. Dokáže vytvářet bezpečný prostor pro otázky: Co je po smrti? Setkám se ještě někdy se svými milovanými? Co se stane s mým tělem? Bolí smrt? Jak probíhá umírání? Dostanu se do ráje? Je peklo? Narodím se znovu? Dokáže vytvářet prostor pro sdělování nejistoty, úzkosti. Být oporou rozhodně neznámá dávat jednoznačné odpovědi. Být oporou znamená vést rozhovor, podporovat dítě ve svobodě vytváření a hledání vlastních odpovědí a teorií, podporovat další tázání a ukazovat možné cesty, na kterých lze odpovědi nacházet.*“ (Franclová, Plachá, 2019)

Učitel by měl stejně jako rodič respektovat a vnímat potřeby dětí, nebát se svých citů a být v nich otevřený a upřímný, jen tak bude moci být dětem skutečnou oporou. Měl by v dětech podporovat potřebu ptát se a získávat nové informace. Je potřeba si uvědomit, že může být pro dítě vzorem, co se projevu názorů a citů týká. (Goldman, 2015) Napětí ve třídě vzniklé touto krizovou situací, nemusí nutně trápit jen dítě, které ztratilo blízkou osobu, ale i všechny ostatní děti, které nastanou situaci nechápou nebo jí nerozumí. Je důležité, aby celý pedagogický kolektiv (učitelé i asistenti) pracovali nejen s dotčeným dítětem, ale s celou třídou a celou situací jim dokázali vysvětlit přiměřeně k jejich

kognitivním schopnostem. V případě, že situace nebude řešena nebo ji pedagogičtí pracovníci nezvládnou, může dojít k separaci dítěte nebo projevu agrese dítěte, kterého smrt blízké osoby zasáhla. (Franclová, Plachá, 2019)

6.4 Komunikace učitele a dotčené rodiny smrtí blízké osoby

Pokud chce učitel pomoci dítěti dotčeného smrtí blízké osoby, je potřeba nejprve všechny kroky a postupy, které by rád učinil, konzultovat s rodinou dítěte, která byla úmrtím blízké osoby zasažena. Samotné úmrtí v rodině je jednou z nejtěžších a nejnáročnějších situací, zatěžkávací zkouškou, které mohou rodinu v životě potkat a která má zásadní dopady na fungování rodiny jako takové. Vždy samozřejmě záleží na tom, kdo v rodině zemřel, a jakou úlohu zastával. Čím byl dítěti zemřelý bližší, tím větší smutek a bolest dítě zcela přirozeně pociťuje. Úmrtí blízkého příbuzného je vždy pro jakoukoliv rodinu náročnou „zatěžkávací zkouškou“ a je jen na rodině, zda tato životní zkušenost rodinu „stmelí nebo rozklídí“. (Holland, 2008)

Cullinan (1990) ve své studii uvádí, že lidé procházející krizovým obdobím, smrtí nejbližšího nevyjímaje, nejsou většinou schopni dítěti pomoci vyrovnat se se ztrátou blízké osoby, tak, jak by bylo žádoucí. Jako hlavní důvod uvádí uzavření se blízkých dítěte do „vlastního“ smutku nebo neschopnost reflektovat aktuální potřeby dítěte. Zdůrazňuje nezastupitelnou úlohu učitelů, kteří jsou mnohdy jedni z mála lidí, kteří mohou pomoci truchlícímu dítěti s porozuměním k jeho potřebám. Stejně tak usuzuje i Holland (2008), který upozorňuje na skutečnost, že děti ve škole tráví většinu svého času a škola by tak pro děti měla být bezpečím, „druhou“ rodinou. Pokud učitel s dítětem naváže vztah založený na důvěře, může zásadně ovlivnit nejen délku jeho truchlení, ale také rozptýlit jeho pochyby a obavy, které v souvislosti se smrtí blízkého dítěte napadají. Již jen to, že učitel vyslechne rodinu dítěte, může všem zúčastněným velice pomoci.

Mak (2013) souhlasí s tím, že jednou z hlavních povinností učitelů je pomáhat jednotlivým dětem vyrovnat se s životními obtížemi, jako je smutek po smrti. Jeho studie potvrzuje, že názory většiny učitelů na smrt a s tím související otázky jsou do značné míry ovlivněny, jejich osobní zkušeností se smrtí, náboženským přesvědčením, profesním zázemím a masmédií.

7 Téma smrti v kurikulárních dokumentech pro předškolní vzdělávání

Vzdělávání v mateřských školách v České republice vychází z Rámcového programu pro předškolní vzdělávání na základě, kterého si každá mateřská škola vytváří své vlastní školní vzdělávací programy. Rámcový vzdělávací program je členěn do pěti základních oblastí, které spolu souvisí a navzájem na sebe navazují:

- ❖ Dítě a jeho tělo – oblast biologická
- ❖ Dítě a jeho psychika – oblast psychologická, která se dále člení na část zaměřenou na jazyk a řeč, poznávací procesy a sebepojetí, city, vůle
- ❖ Dítě a svět – oblast enviromentální
- ❖ Dítě a ten druhý – oblast interpersonální
- ❖ Dítě a společnost – oblast sociálně-kulturní (Smolíková, 2004, Kořátková, 2014)

Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání vymezuje kurikulum jako *„projekt, program či plán záměrného vzdělávacího působení, tak jeho obsahovou náplň a zároveň dosažený výsledek v podobě zkušeností, které jedinec během realizace kurikula získá“* (Kořátková, 2004, s. 47)

Rámcový vzdělávací program je *„podkladem pro přípravu ŠVP, které školy podle nastavených pravidel v RVP PV zpracovávají s ohledem na své možnosti, specifika a podmínky“*. (Bečvářová, 2003, s. 34)

„Dle RVP PV je důležitým úkolem institucionálního předškolního vzdělávání maximálně podporovat individuální rozvojové možnosti každého dítěte a umožnit mu, aby v době, kdy opouští mateřskou školu, dosáhlo optimální úrovně osobního rozvoje a učení, která je pro něho individuálně dosažitelná“ (Syslová, Borkovcová, Průcha, 2014, s. 94)

„Předškolní vzdělávání v mateřské škole plní důležité cíle: rozumový, citový, tělesný rozvoj dětí, osvojování základních pravidel chování a mezilidských vztahů, rozvoj řeči a komunikačních dovedností. Předškolní vzdělávání také napomáhá vyrovnávat nerovnosti ve vývoji dětí způsobované sociálně znevýhodněnými podmínkami jejich rodinného prostředí“ (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 148).

„Záměrem předškolního vzdělávání je rozvíjet každé dítě po stránce fyzické, psychické i sociální a vést je tak, aby na konci svého předškolního období bylo jedinečnou a relativně samostatnou osobností, schopnou (kompetentní, způsobilou) zvládat, pokud možno aktivně a s osobním uspokojením, takové nároky života, které jsou na ně běžně kladeny (zejména v prostředí jemu blízkém, tj. v prostředí rodiny a školy), a zároveň i ty, které ho v budoucnu nevyhnutelně čekají.“ (RVP PV, 2021, s.10)

Ačkoliv téma smrti není přímo uvedené v jednotlivých vzdělávacích oblastech RVP PV, přesto učitel může s tímto tématem pracovat a zařadit je do jednotlivých oblastí vzdělávání tak, že:

- ❖ v oblasti **Dítě a jeho tělo** podporuje fyzickou pohodu dítěte, vede je ke zdravým životním návykům a postojům, zejména k osvojení si poznatků týkajících se podpory zdraví, bezpečí, osobní pohody i pohody prostředí;
- ❖ v oblasti **Dítě a jeho psychika (zejména v podoblasti Sebepojetí, city, vůle)** je úkolem učitele podporovat duševní pohodu a psychickou zdatnost a odolnost dítěte, rozvíjet jeho city a vůli, vést ho k tomu, aby si umělo uvědomovat nejen příjemné ale i nepříjemné citové prožitky mezi které patří strach a smutek, prožívat je a dětským způsobem projevoval, co cítí, naučit se ovládat afektivní chování (vztek, zlost, agresivitu aj.);
- ❖ v oblasti **Dítě a ten druhý** je úkolem učitele podporovat utváření vztahů dítěte k jinému dítěti či dospělému, posilovat prosociální chování ve vztahu k ostatním lidem v rodině a v mateřské škole, rozvíjet sociální citlivost, toleranci a respekt jeden k druhému.
- ❖ v oblasti **Dítě a společnost** je úkolem učitele uvést dítě do společenství ostatních lidí, seznámit je s pravidly soužití s ostatními, uvést je do světa duchovních hodnot, využívání příležitostí seznamujících dítě přirozeným způsobem s různými tradicemi a zvyky běžnými v jeho kulturním prostředí (např. Dušičky aj.)
- ❖ v oblasti **Dítě a svět** je úkolem učitele u dítěte vytvořit elementární povědomí o okolním světě a jeho dění, poznáváním jiných kultur, aby dítě porozumělo, že vše kolem nás se mění a vyvíjí a že s těmito změnami je třeba v životě počítat a přizpůsobovat se jim. (RVP PV, MŠMT, 2021)

Vzdělávací obsah RVP PV slouží učiteli jako východisko pro přípravu vlastní vzdělávací nabídky, kterou formuluje ve ŠVP PV (TVP PV) tak, jak ji bude dětem

předkládat. RVP PV (2021, s. 50) popisuje školní vzdělávací program jako: „*jedinečný dokument, podle něhož se uskutečňuje vzdělávání dětí v konkrétní mateřské škole, každá škola si vypracovává svůj, a to v souladu s RVP PV a konkrétními podmínkami školy*“ a třídní vzdělávací plán jako: „*nezávazný dokument, ve kterém učitel rozpracovává konkrétní vzdělávací nabídku popsanou ve ŠVP (projekty, témata, činnosti)*“.

7.1 Téma smrti v kurikulárních zahraničních dokumentech

V **Norsku** je severská tradice mateřských škol založena na sociálně-pedagogické filozofii, kdy volná hra a sociální integrace s vrstevníky je považována za to nejdůležitější v procesu učení dítěte. Rámcový plán mateřských škol od roku 2017 nařizuje mateřským školám potažmo pedagogickým pracovníkům, aby byly dítěti oporou při vyrovnávání se s „neštěstím“, kterým může být i smrt blízké osoby. Vyzývá učitele, aby se vypořádali s výzvami, které tato situace „předkládá“ a seznamovali děti nejen s pocity dotčeného dítěte, ale i s pocity svými a ostatních dětí. (Hogstad et Jansen, 2021)

V **Hongkongu** zatím většina učitelů negativně reaguje na řešení téma smrti a umírání, mnozí si však začínají uvědomovat, že smrt je přirozenou součástí lidského života a podporují zahrnutí téma smrti a umírání do formálních vzdělávacích programů. (Mak, 2013)

Ve **Španělsku** si většina učitelů uvědomuje přítomnost smrti v běžném životě. Po učitelích je čím dál více vyžadováno, aby téma smrti ve školách otevírali, nejen tehdy když dítě zasáhne smrt blízké osoby, ať už z důvodu nemoci, přírodní katastrofy, terorismu, násilí a pandemie (např. COVID 2019) aj. ale také, když je téma smrti předmětem vyučování a když se děti na smrt dotazují. Učitelé si uvědomují, že téma smrti může pomoci dětem žít v prostředí, kde smrt není tabu. Přesto i zde narážejí na nedostatečné proškolení učitelů co se téma smrti týká, což vede k různým obavám z otevření tohoto tématu. Přestože smrt je součástí života, učební osnovy zatím neplánují začlenění téma smrti do průřezového vzdělávání. (Herrero et al., 2020)

Situace v zahraničí je podobná stavu v České republice, kdy téma smrti není přímo zaneseno do kurikulárních dokumentů, ale kdy záleží na učitelích, zda téma smrti a umírání zařadí do výuky ať už jako reakci na neočekávanou náročnou životní situaci nebo jako odpověď na otázky s tématem smrti souvisejících.

8 Shrnutí teoretické části

Práce je zaměřena na téma smrti a umírání, které se, ač si to nepřejeme, čas od času promítá do běžného života nejen každého z nás, ale i do života mateřské školy. Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího mateřskou školu je zatěžkávací zkouškou pro všechny zúčastněné, nejen pro dítě, kterého se smrt bezprostředně dotýká, ale také pro ostatní děti, které mnohdy celou situaci nechápou nebo ji nerozumí a zároveň i pro učitele, kteří by měli mít tuto náročnou situaci pod kontrolou a od kterých se automaticky očekává, že by měli být přirozenou oporou nejen dětem, ale i dospělým pozůstalým – rodičům a prarodičům, kteří se snaží zvládnout situaci spojenou s úmrtím blízké osoby, jak nejlépe umějí.

Vyrovnat se s tímto náročným obdobím ku prospěchu všech zúčastněných osob v mateřské škole chce nejen odvahu, ale i potřebné znalosti a dovednosti. Je důležité vnímat, že ač smrt pro člověka zůstává stále velkou neznámou, je běžnou součástí lidského života, součástí každého z nás. V lidské společnosti má smrt nepopíratelný sociální význam – v dávných dobách smrt lidstvo neděsila, avšak vnímání smrti naší společností ovlivňuje nejen historie a prostředí, ve kterém vyrůstáme a žijeme, ale také náboženství a média. I když doba, co se týká technického vývoje a pokroku významně pokročila a se smrtí dětí a dospělých se setkáváme výrazně méně než v minulosti, přesto na ni nejsme připraveni o to lépe. Smrt jako téma se snažíme z běžného života vytěsnit, o co lépe si života užíváme. Smrt se pro mnohé z nás stala „strašákem“, který může přerušit naši pečlivě „nalinkovanou“ budoucnost, a proto o smrti raději nemluvíme, na otázky smrti neodpovídáme. Pomalu ale jistě nastává po období „tabuizované smrti“, období „diskutované smrti“, kdy se téma smrti a umírání začíná diskutovat napříč věkovými kategoriemi. (Joukl, 2023)

Na objektivní pochopení smrti má vliv celá řada složek. Od věku a pohlaví, přes kognitivní zralost, prostředí, výchovu, náboženství a média. Od dětského pojetí smrti korelujícím s teorií kognitivního vývoje Jeana Jacquesa Piageta, přes vývoj konceptu smrti, tzv. individuálního pojetí smrti, se dostáváme k tzv. k dospělému pojetí smrti.

To, zda a jak jsou dospělí ochotni s dětmi o smrti mluvit, ovlivňuje celá řada faktorů, mezi které můžeme zařadit vzdělání, náboženství nebo představy, které si dospělí utvářejí o dětském pojetí smrti. I přes všechny předsudky či obavy se toto téma prostřednictvím učitelů, kteří jej vnímají jako důležité, začíná komunikovat nejen s dětmi, ale také jejich zákonnými zástupci.

9 Zaměření a cíle výzkumu

Cílem výzkumné části této práce je na základě teoretických poznatků prozkoumat oblast komunikace na téma smrti a umírání mezi učiteli mateřských škol a předškolními dětmi. Hlavním cílem je zjistit, jestli jsou učitelé ochotni se s předškolními dětmi takových rozhovorů účastnit, a jaký k tématu zaujímají postoj. Zda mají k dispozici dostatečné a vhodné metodické materiály, které by jim v řešení této náročné situace byly oporou nebo zda by učitelé stáli o vytvoření komplexního metodického materiálu, který by jim nabídl potřebnou kvalitní oporu. Dále mě zajímá, jakou formu vysvětlování téma smrti učitelé mateřských škol nejčastěji volí. Kdybych shrnula výše uvedené otázky do jednoho základního cíle, bude znít takto:

Prozkoumat postoj učitelů mateřských škol k problematice smrti a umírání ve vztahu k předškolním dětem a v souvislosti s tím porovnat korelující otázky výzkumu (dotazníkového šetření a polostrukturovaných rozhovorů) s celorepublikovým výzkumem agentury STEM/MARK zaměřeným na téma smrti na prvním stupni základních škol s názvem „Smrt školou povinná“ a zároveň zjistit, zda by učitelé stáli o vypracování kvalitních metodických materiálů, které by jim pomohly v komunikaci s kolektivem dětí, které jsou smrtí blízké osoby dotčeni.

9.1 Etické aspekty výzkumu

Téma smrti je velmi náročné a citlivé, proto jsem zejména při kvalitativním výzkumu dbala na dodržování etických zásad. Dotázané učitele jsem předem informovala o tom, že rozhovory budu nahrávat na diktafon v mobilním telefonu a takto pořízené záznamy nebudou mimo zápisu do diplomové práce nikde jinde prezentovány. Během rozhovoru byla každá z učitelek upozorněna, že pokud jí hovor nebude z jakéhokoliv důvodu příjemný, je jejím právem jej kdykoliv přerušit nebo ukončit.

9.2 Výzkumné otázky

Před samotným počátkem výzkumu stály tyto **výzkumné otázky** vztahující se k cíli výzkumu:

VO 1: Jaká je pravděpodobnost, že se učitelé mateřských škol setkávají se smrtí a umíráním blízké osoby dítěte navštěvující MŠ?

VO 2: Přiklánějí se učitelé v MŠ komunikovat téma smrti a umírání pomocí zmírňujících prostředků nebo raději s dětmi hovoří realisticky tzv. „na rovinu“?

VO 3: Je vhodnější pro učitele v MŠ, aby bylo téma smrti a umírání zahrnuto pevně do vzdělávacích plánů nebo stačí téma zařadit smrti a umírání jen tehdy, vyžaduje-li to situace?

VO 4: Přejí si učitelé MŠ, aby na téma smrti byla vypracována metodická pomůcka, která by jim pomohla v komunikaci s dětmi, jejichž se téma smrti bezprostředně dotýká nebo jsou spokojeni s množstvím materiálů, které jsou již dostupné?

V O5: Ovlivňuje náboženská víra „věřící“ učitele MŠ v komunikaci a řešení tématu smrti a umírání s dětmi?

V O6: Ovlivňuje osobní postoj učitele k tématu smrti a umírání v běžném životě na ochotě komunikovat a řešit téma smrti s dětmi v MŠ?

VO 7: Ovlivňuje věk, praxe a vzdělání učitelky MŠ ochotu komunikovat téma smrti blízké osoby s dětmi v MŠ?

VO 8: Ovlivňuje umístění MŠ – velikost obce a kraj – ochotu otevírat téma smrti a umírání v MŠ?

VO 9: **Souhlasí** učitelé s otevíráním tématu smrti a umírání v dětské literatuře a využili by ji ke komunikaci a řešení tohoto tématu v MŠ?

VO 10: Řeší raději učitelé smrt blízké osoby sami nebo by raději zainteresovali do řešení tématu smrti a umírání i někoho jiného (rodinu, odborníky...)?

10 Metodologie výzkumu

Sběr dat potřebných k výzkumné části diplomové práce probíhal dvěma způsoby – formou polostrukturovaného rozhovoru a dotazníkového šetření.

Polostrukturovaný rozhovor řadíme mezi metody tzv. kvalitativního sociologického výzkumu. Polostrukturované interview se vyznačuje předem připravenými otázkami, jakýmsi návodem, který však není nutné za „každou cenu“ přesně dodržovat. Tato výzkumná metoda umožňuje tazateli měnit libovolně pořadí otázek, nebo, vyžaduje-li to situace otázky přidávat. Tazatel má právo se během rozhovoru kdykoliv odklonit od tématu a zabývat se tím, co je pro něj v tu chvíli podstatné. Velice záleží na připravenosti tazatele, který by měl na změnu adekvátně reagovat, měl by mít široké znalosti související s tématem rozhovoru a od dotazovaných požadovat vysvětlení nebo zdůvodnění jejich odpovědí. (Chráska, 2021)

„Kvalitativní výzkum je ve své povaze orientovaný holisticky: Člověk, skupina, jejich produkty, či nějaká událost jsou zkoumány podle možností v celé své šíři a všech možných rozměrech. Navíc je aspirací pochopit všechny tyto rozměry integrovaně – v jejich vzájemných návaznostech a souvislostech.“ (Ferjenčík, 2010, s. 245)

Odpovědi z rozhovorů byly zaznamenávány na papír s předpřipravenou strukturou otázek. V záhlaví byly uvedeny základní informace o respondentovi:

- ❖ pracovní pozice;
- ❖ praxe;
- ❖ věk;
- ❖ pohlaví;
- ❖ velikost obce, kde sídlí MŠ

Polostrukturovaný rozhovor¹⁵ se skládal z 9 předem připravených otázek, na které navazovaly otázky, které vycházely ze situace.

Dotazníkové šetření¹⁶ řadíme mezi kvantitativní výzkumné metody. Hlavní výhodou dotazníku je během relativně krátkého času získané velké množství informací. Cílem dotazníku je zjistit nejen co nejvíce údajů a dat o respondentovi, ale zajímat se také o postoje a názory dotazovaného k situacím, které tázaného nejvíce zajímají (Pelikán, 1998).

¹⁵ Viz příloha č. 7 - připravená struktura rozhovoru

¹⁶ Viz příloha č. 8 - dotazník s názvem Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ

Pro distribuci dotazníkového šetření byly použity kombinace dvou nenáhodných strategií výběru: metody tzv. sněhové koule a metody tzv. samovýběru.

U metody sněhové koule (Miovský, 2006) je základním východiskem získání kontaktu s první „skupinou“ účastníků výzkumu, v tomto našem případě na základě osobního předání dotazníku. Na základě doporučení těchto účastníků došlo ke kontaktu pomocí e-mailové korespondence s dalšími respondenty, kteří již nebyli přímo kontaktováni autorem výzkumu, ale právě účastníky tzv. první „vlny“ oslovených respondentů.

Následně byla použita tzv. metoda samovýběru, která je zcela dobrovolná a závisí na zájmu a ochotě respondenta zúčastnit se dotazníkového šetření. Nabídka výzkumu byla dána potencionálním účastníkům prostřednictvím skupiny sociální sítě zaměřené na učitele pracující v mateřských školách. Na jejich volbě pak bylo, zda se výzkumu účastnili či nikoliv.

Před spuštěním dotazníkového šetření proběhl tzv. předvýzkum. Pilotní studie byla provedena na třech respondentech, učitelkách mateřských škol. Cílem předvýzkumu bylo zjistit, zda bude dotazník srozumitelný pro všechny respondenty. Po úvodním testování a zpětné vazby získané od respondentů došlo k úpravám znění některých položek a zároveň byl stanoven průměrný čas určený pro samotné vyplnění dotazníku.

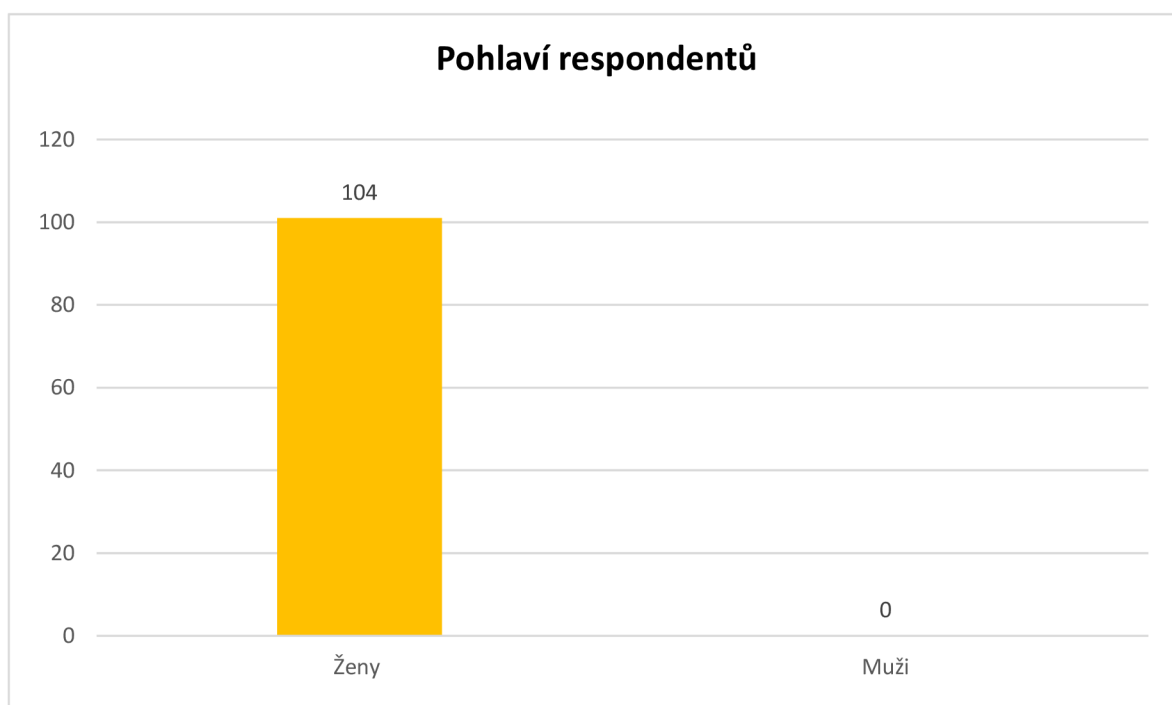
10.1 Sběr dat

Polostrukturovaná interview proběhla během měsíce února a března 2023, ve stejném čase, kdy bylo realizováno také dotazníkové šetření. Polostrukturované rozhovory a dvacet dotazníkových šetření bylo předloženo respondentům v tištěné podobě a následně přepsáno do počítače. Respondenti měli tak možnost si před samotným začátkem vyplňování přečíst potřebné instrukce, které jim měli přispět k bezproblémovému vyplnění. Respondenti tak měli možnost zjistit za jakým účelem jsou data z diplomové práce sbírána. Vzhledem k citlivému tématu diplomové práce byli respondenti již v rámci úvodních informací ujištěni o anonymitě dotazníku. Respondenti odpovídající na polostrukturovaný rozhovor byli navíc upozorněni na možnost se kdykoliv rozhodnout vyřadit poskytnutá data z výzkumného šetření, pokud by si to přáli. Po úvodních informacích následovala otázka, zda byly všechny instrukce srozumitelné a jedinec tak souhlasí se zapojením jeho odpovědi do výzkumu. Po úvodní části následovaly otázky vlastní konstrukce určené ke zjištění sociodemografických údajů. Pro oslovení respondentů dotazníkového šetření bylo využito online prostředí. Potencionální respondenti byli oslovováni zejména pomocí sociálních sítí

a e-mailu.¹⁷ Forma výběru respondentů byla selektivní, tzn. že respondenti vhodní k odpovědi byli pouze učitelé mateřských škol, nejednalo se tedy o náhodný výběr. Je potřeba zdůraznit, že 10 oslovených učitelů¹⁸ mateřských škol se odmítlo dotazníkového šetření zúčastnit, jako nejčastější důvod, který byl uveden byla obava, strach či “osobní zábrana” o tématu hovořit, z čehož lze usuzovat, že téma smrti a umírání i nadále v naší společnosti působí na člověka traumatizujícím způsobem a že v některých lidech téma smrti vyvolává nepříjemné pocity, kterým se raději vyhýbají.

10.2 Charakteristika výzkumného vzorku respondentů

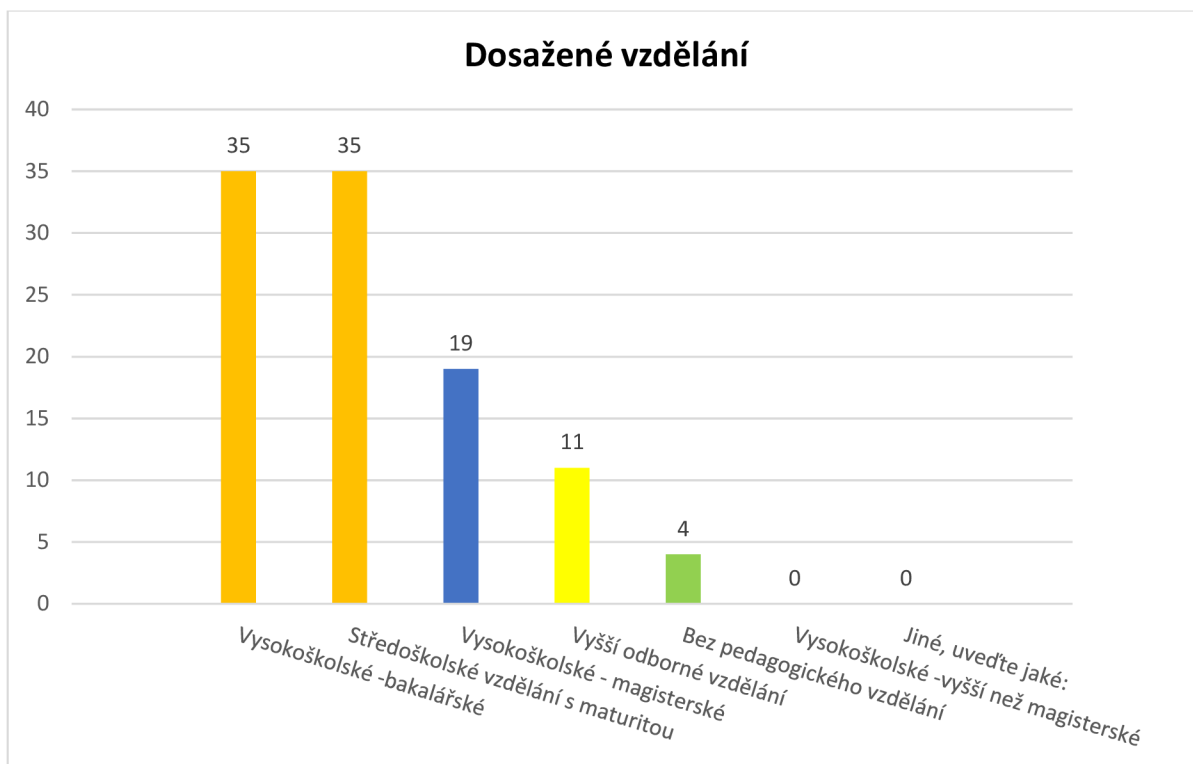
Charakteristiku výzkumného vzorku reprezentují pedagogičtí pracovníci mateřských škol. Všichni respondenti účastníci se sběru dat prostřednictvím dotazníku a polostrukturovaného rozhovoru byly ženského pohlaví, z čehož lze usoudit, že v mateřských školách pracuje na pozici učitele mateřské školy pořád daleko více žen než mužů.

Graf č. 4 vlastní: *Pohlaví respondentů*

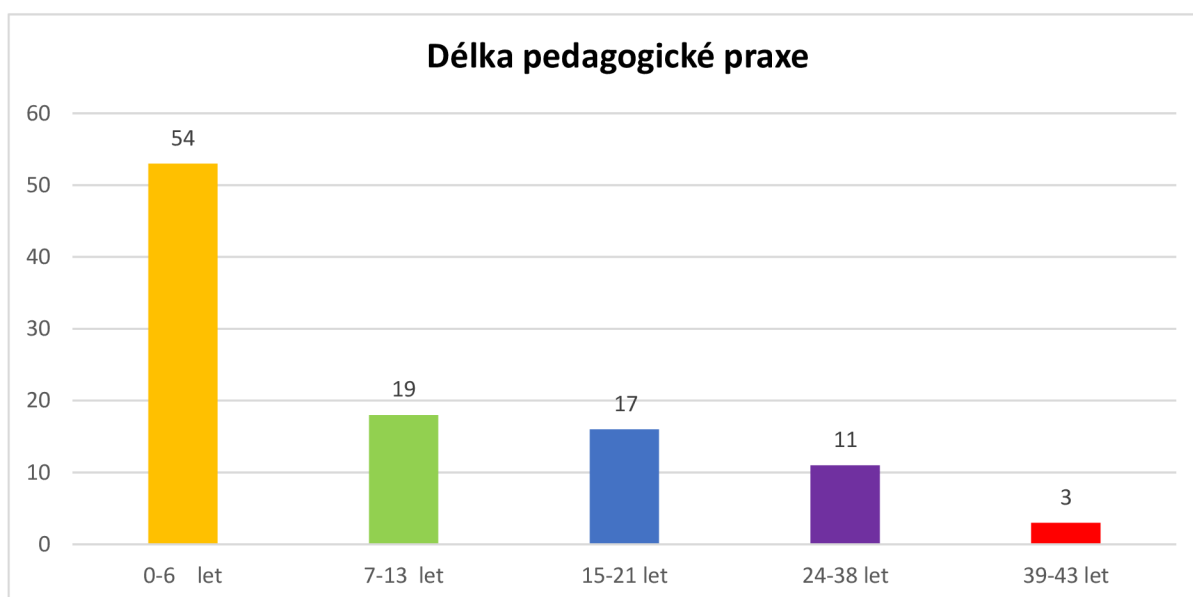
¹⁷ Jednalo se o facebookové skupiny: Učitelky MŠ sobě, Mateřské školy, Ředitelky a ředitelé mateřinek

¹⁸ Míňeno jak učitelé, tak učitelky mateřských škol

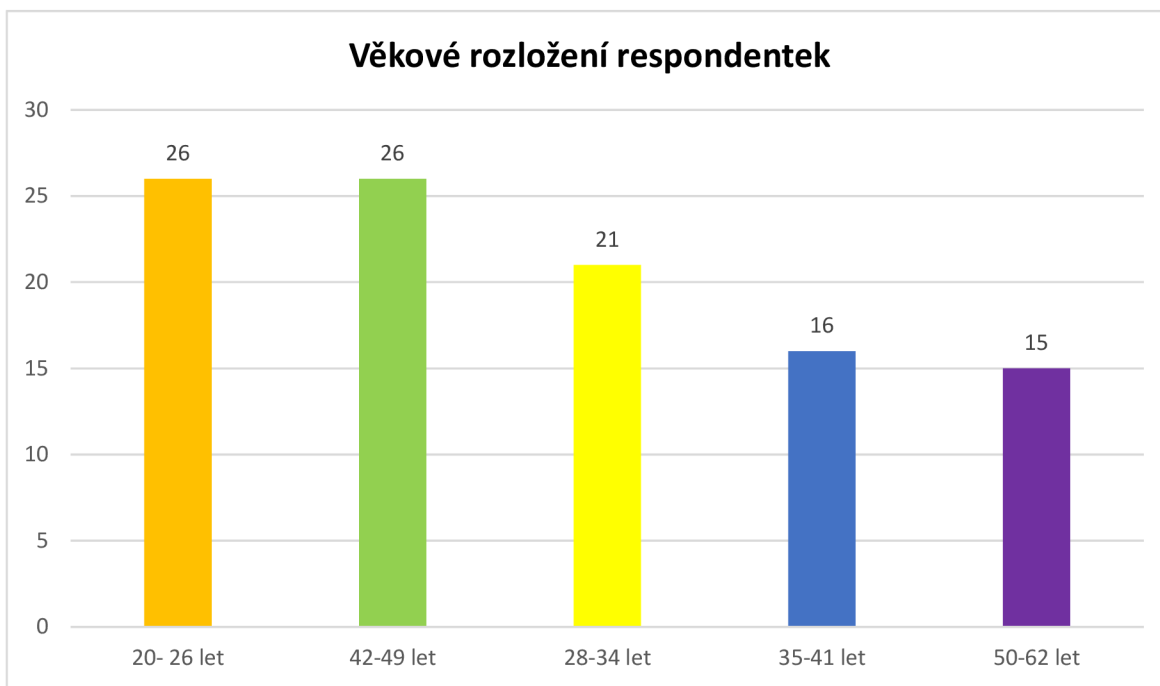
Graf č. 5 vlastní: *Dosažené vzdělání*

Většina respondentek účastnících se výzkumu (téměř polovina) uvedla jako své dosažené vzdělání vyšší odborné nebo vysokoškolské (46 %), 35 % dotázaných uvedlo, že dosáhlo středoškolského vzdělání s maturitou, pouze čtyři respondentky byly bez pedagogického vzdělání.

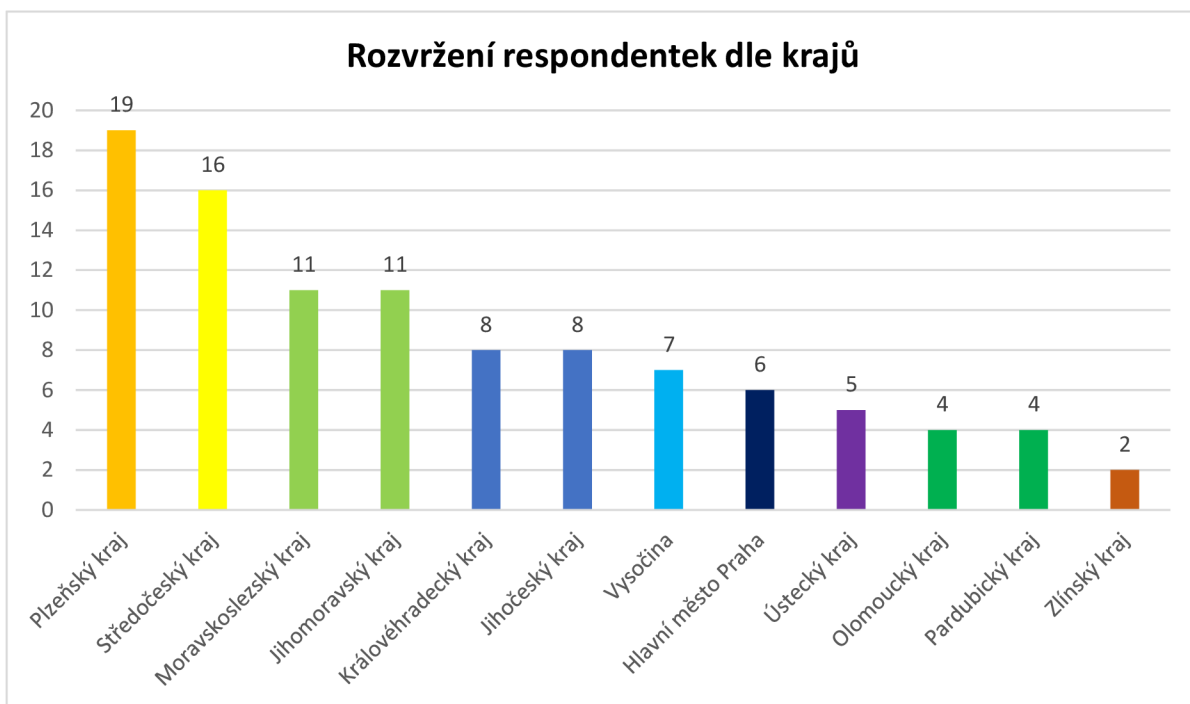
Graf č. 6 vlastní: *Délka pedagogické praxe*

Většina respondentek odpovídajících na dotazníkové šetření a polostrukturované interview z celkového počtu 104 uvádí, že svoji pedagogickou praxi začíná, ale šetření se zároveň zúčastnily i tři respondentky, jejichž uvedená délka pedagogické praxe je úctyhodná.

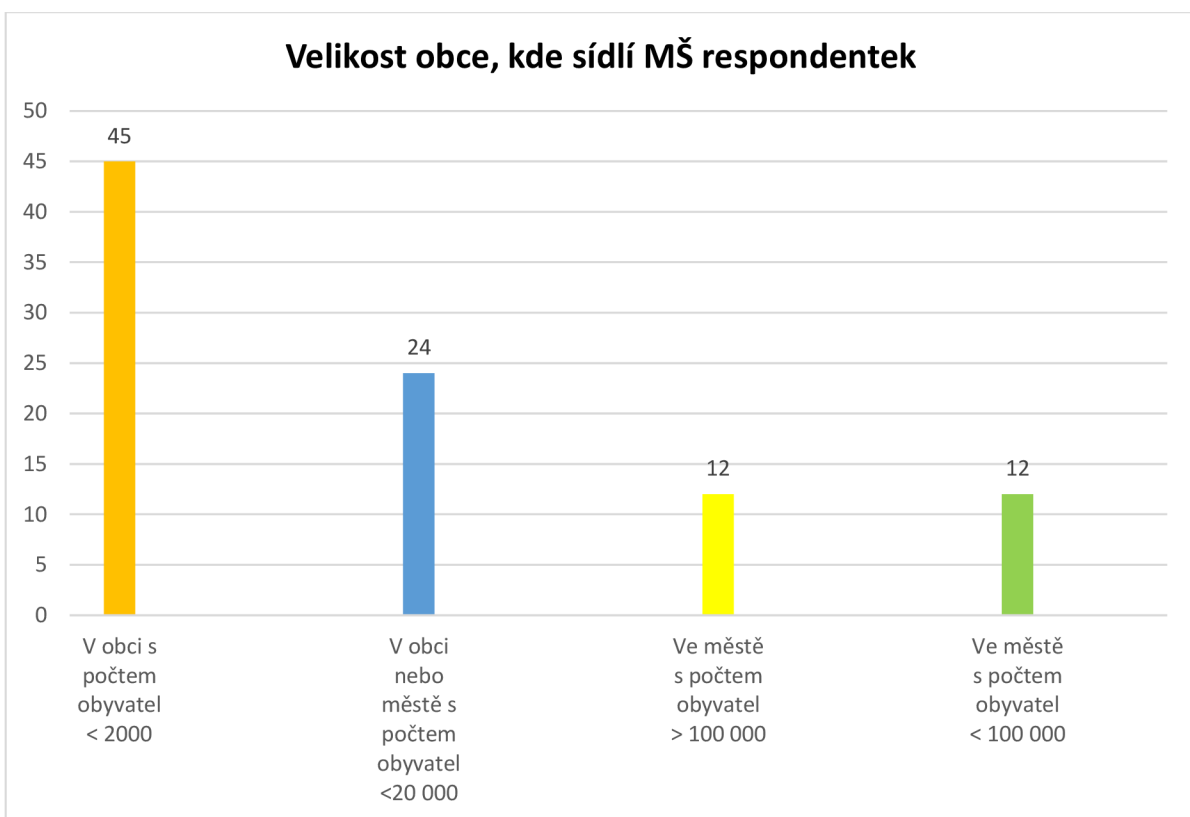
Graf č. 7 vlastní: *Věkové rozvržení respondentek*

Na základě uvedených informací lze říci, že počet mladých respondentek koreluje s počtem respondentek ve věku 42-49 let. Pokud porovnáme délku praxe s věkovým rozložením respondentek lze usuzovat, že velké množství učitelek zahajuje svoji pedagogickou praxi v pozdějším věku následným pedagogickým studiem, které jim zajistí plnou kvalifikovanost pro práci na pozici učitelka mateřské školy.

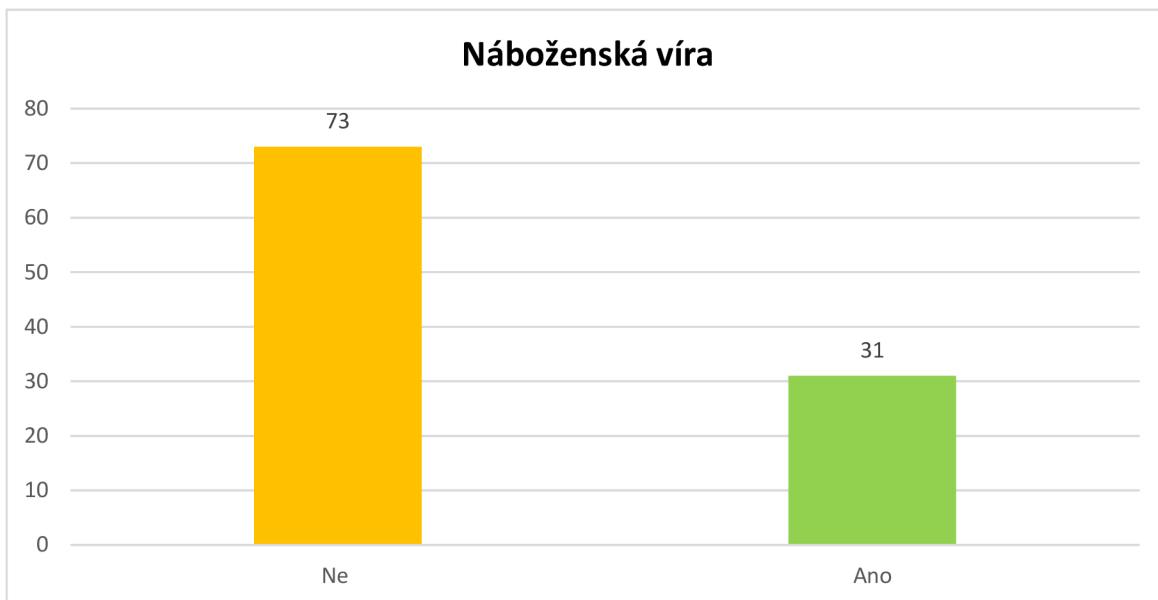
Graf č. 8 vlastní: Rozvržení respondentek dle krajů v České republice

V rozvržení respondentek dle krajů převažují čtyři kraje Plzeňský kraj a Středočeský kraj, i když rozdíl není nijak oproti většině ostatních krajů markantní.

Graf č. 9 vlastní: Velikost obce, kde sídlí MŠ respondentek

Většina respondentek uvedla, že zhruba 45 % pracuje v obcích s počtem obyvatel menším než 2000. V obcích s počtem obyvatel menším než 20 000 pracuje 24 % učitelů MŠ. Srovnatelně stejné množství respondentek (12 %) uvedlo že pracuje ve městě s počtem obyvatel do 100 000, stejně jako 12 % dotazovaných, kteří pracují v městě s počtem obyvatel větších než 100 000.

Graf č. 10 vlastní: *Náboženská víra*

70 % tázaných uvedlo, že je bez náboženské víry, přesto nezanedbatelné množství respondentek zhruba 30 % v dotazníku označilo, že se řadí mezi věřící.

Charakteristiku výzkumného vzorku lze definovat následovně:

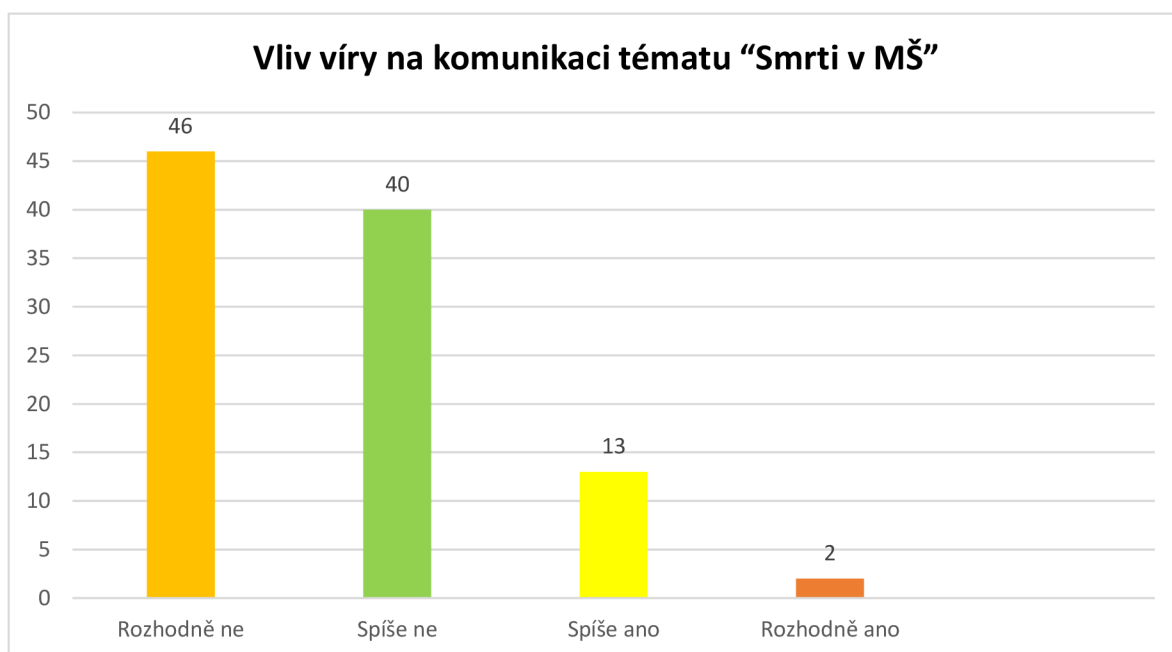
Respondentkami dotazníkového šetření a polostrukturovaných interview jsou ženy s pedagogickým vzděláním, ve kterém mírně převažuje vzdělání vysokoškolské nad vzděláním středoškolským bez náboženského vyznání. Délka praxe učitelek, které se zúčastnily výzkumného šetření je většinou do 13 let, s věkem pohybujícím se nejčastěji mezi 20-49 rokem, což lze přisuzovat dalšímu vzdělávání respondentek v pozdějším věku. Většinou se jedná o učitelky mateřských škol pocházejících z Plzeňského a Středočeského kraje následované krajem Moravskoslezským a Jihomoravským, pracujících v menších obcích s počtem obyvatel do 20 000.

11 Analýza dotazníkového šetření

Dotazníkového šetření se zúčastnilo celkem 101 respondentek – učitelek MŠ. Dotazník se skládal z 27 otázek. Struktura dotazníku je uvedena v Příloze č. 8.

V dotazníku byly použity tyto otázky:

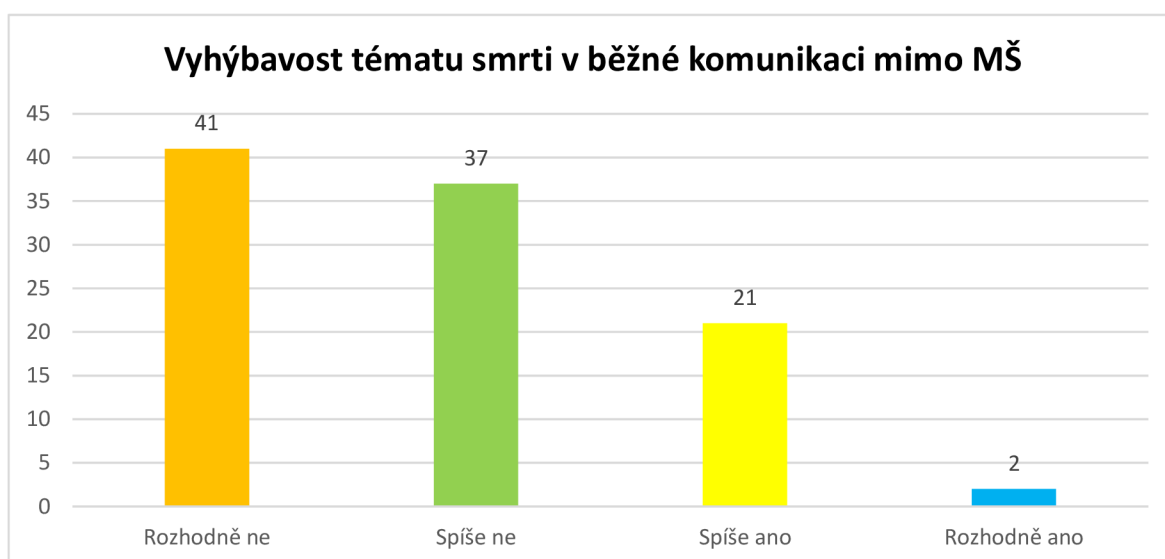
- ❖ **Dichotomické otázky** (4 otázky) - otázky, které obsahují pouze dvě odpovědi a slouží nejčastěji k jednoznačnému rozlišení zkušeností nebo názorů respondenta.
- ❖ **Likertova škála** (13 otázek) - je vhodná na zodpovězení otázek jejichž cílem zkoumání a měření postojů a hodnot respondentů. Nejčastěji bývá používána při zjišťování míry spokojenosti nebo souhlasů či nesouhlasů s výrokem nebo názorem uvedeným v otázce.
- ❖ **Výčet položek** (6 otázek) - jedná se o formu tzv. uzavřených otázek, kdy se respondentům nabízí větší množství odpovědí, ze kterých si mohou vybrat jednu nebo více možností.
- ❖ **Otevřené otázky** (4 otázky) - jedná se o otázky na které respondent odpovídá na otázku vlastními slovy. Slouží k hlubšímu vhledu do dané problematiky.

Graf č. 11 vlastní: *Vliv víry na komunikaci tématu „Smrti v MŠ“*

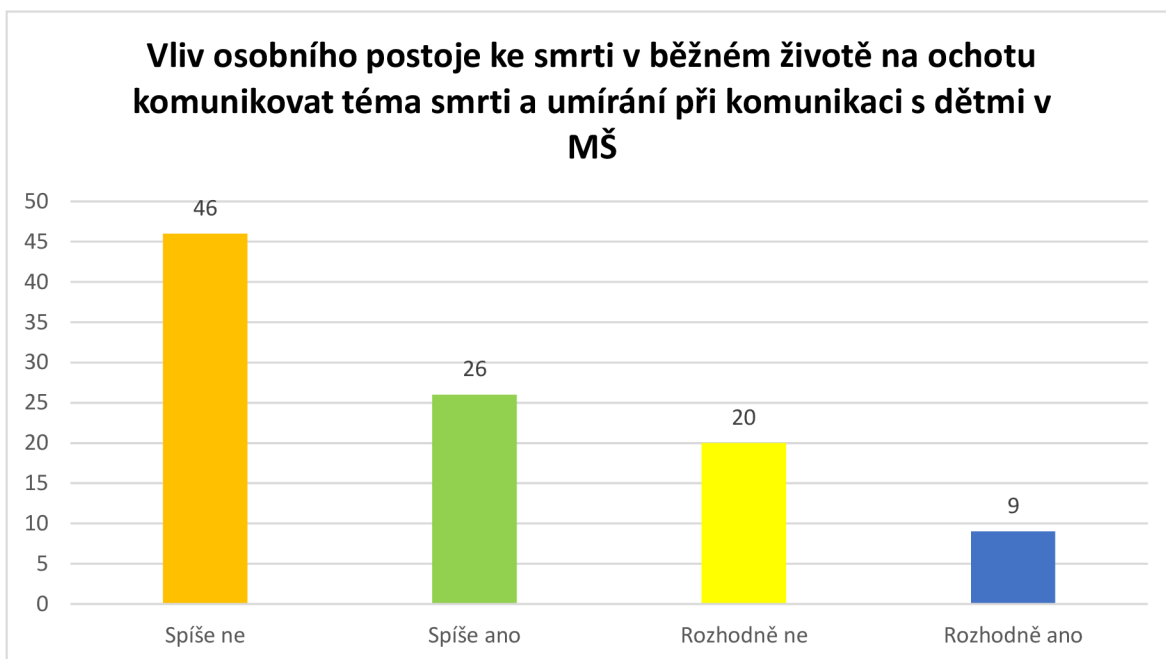
Respondentky s velkou převahou uvedly, že je jejich víra žádným způsobem neovlivňuje v komunikaci na téma smrti a umírání v MŠ. Respondentky, které naopak uvedly, že je víra v komunikaci tématu smrti a umírání nějakým způsobem ovlivňuje odpovídají většinou shodně:

- ❖ *„Věřím, že po smrti duše (energie) nějak funguje dál, jen zatím nevíme jak. A že i když zemřely není s námi, vzpomínkami nadále patří do našeho života.“*
- ❖ *„Věřím, že po smrti nic nekončí. Posmrtný život byl prokázán už několikrát a snažím se to dětem vždy vysvětlit, aby si to uvědomily, nebo aby si uklidnily svou mysl tím, že blízký člověk tu s nimi stále je.“*
- ❖ *„Nevěřím přímo v Boha, ale věřím na nějaké případné nadpřirozeno či ve vesmír. Věřím, že až umřeme, tak se narodíme jako někdo nový a není tak všemu konec. Jakmile se narodíme jako někdo nový, nebudeme si pamatovat náš předchozí život.“*
- ❖ *„Moje postoje ovlivňují, co a jak dětem říkám, v oblasti Boha a víry jsem opatrná. Skutečnosti pojmenuji, ale nic nikomu nepodsouvám. Pokud mi dítě řekne, že má dědu v nebi, tak mu to nijak nevyvracím.“*

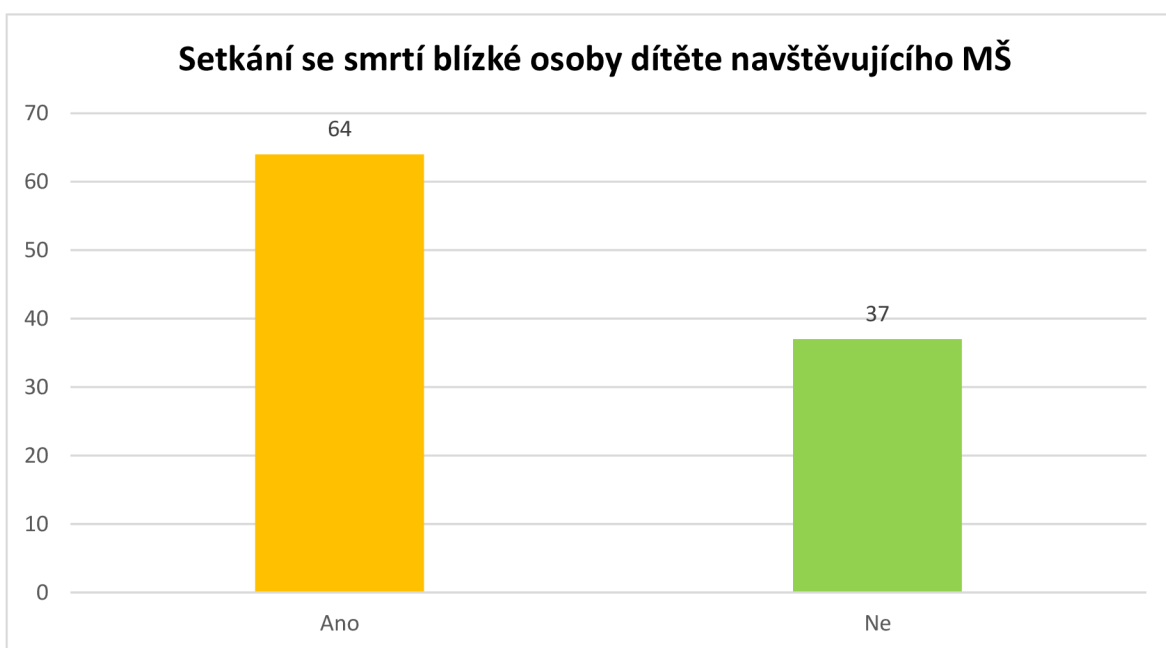
Graf č. 12 vlastní: Vyhýbavost tématu smrti v běžné komunikaci mimo MŠ

Většina respondentek (80 %) uvádí, že nemá obtíže v běžné komunikaci s tématem smrti a umírání. Jen dvě dotázané uvedly, že se striktně tématu smrti v běžné komunikaci vyhýbají.

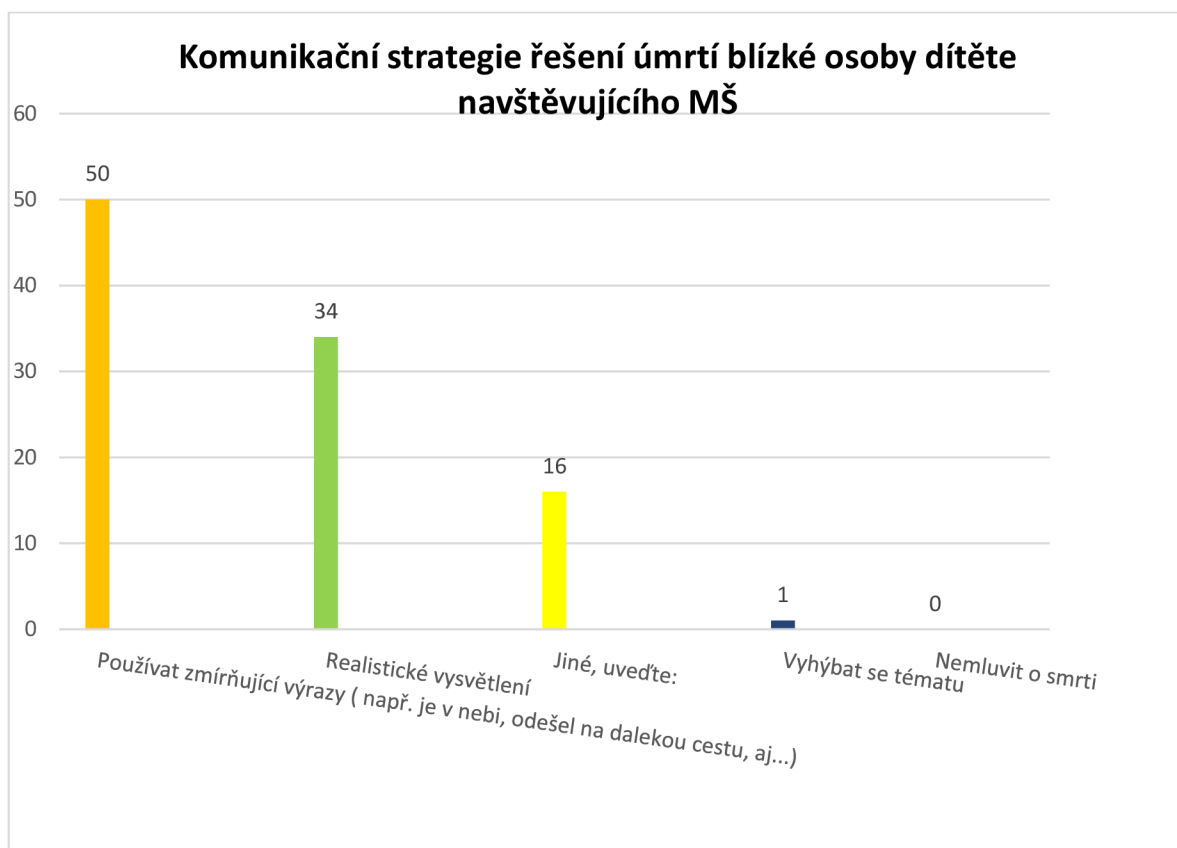
Graf č. 13 vlastní: *Vliv osobního postoje ke smrti v běžném životě na ochotu komunikovat téma smrti a umírání při komunikaci s dětmi v MŠ*

Nejvíce respondentek tj. 66 (zhruba 66 % - z toho 20 % respondentek určitě) uvedlo, že je osobní postoj nijak neovlivňuje v ochotě komunikovat téma smrti a umírání s dětmi v MŠ. Naopak kolem 35 % respondentek si je vědomo, že je jejich osobní postoj v řešení tohoto tématu nějakým způsobem ovlivňuje (9 % je osobním postojem rozhodně ovlivněno).

Graf č. 14 vlastní: *Setkání se smrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ*

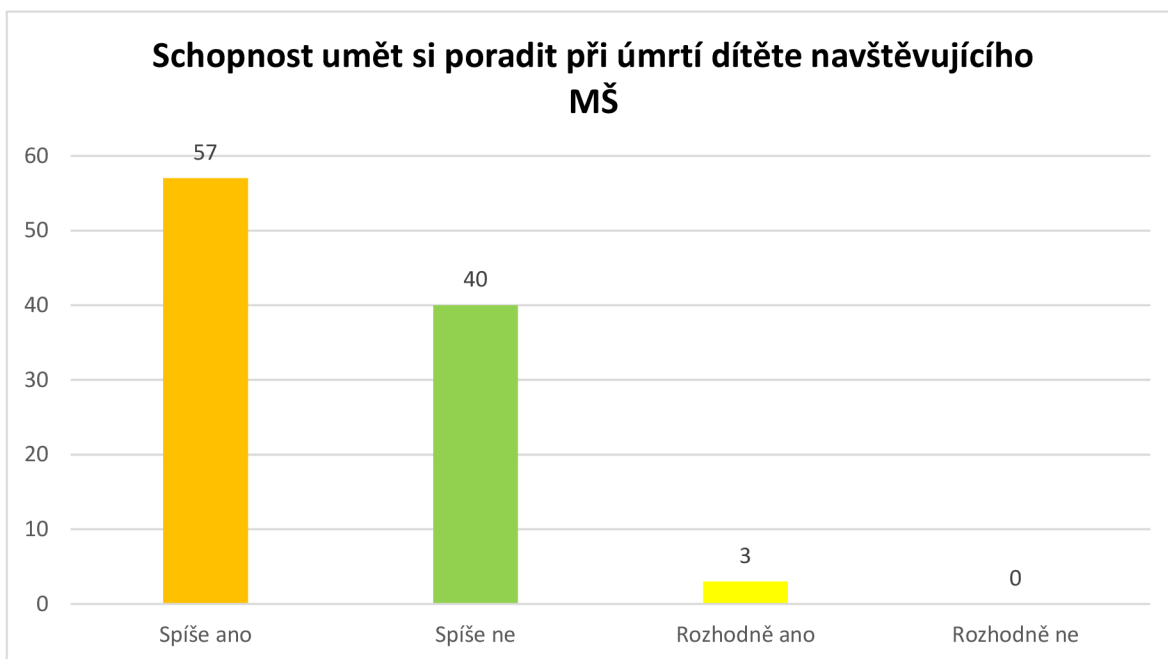
Více než polovina dotazovaných uvedla, že se během svého působení setkala se smrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ.

Graf č. 15 vlastní: Komunikační strategie¹⁹ řešení úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ

Zhruba polovina z dotazovaných v komunikaci směrem k dětem navštěvujícím MŠ konstatovalo, že používá zmírňujících výrazů (*odešel na dalekou cestu, je v nebi, dívá se na nás z obláčku, pořád je tu s námi.....aj.*). Třicet čtyři dotazovaných uvádí, že raději vysvětlí dětem smrt realisticky na základě podložených skutečností (vědy). Pouze jedna z respondentek uvádí, že se tématu smrti a jejímu řešení v MŠ zcela vyhýbá.

¹⁹ Komunikační strategií je myšleno, jak by nejlépe byla vysvětlena smrt (úmrtí) dítěti předškolního věku

Graf č. 16 vlastní: *Schopnost umět si poradit při úmrtí dítěte navštěvujícího MŠ*

Zde lze říci, že 60 dotazovaných udává, že si myslí, že si s úmrtím dítěte navštěvujícího MŠ dovede poradit, že ví, jak k němu v takovéto situaci přistupovat. 40 dotazovaných (zhruba 40 %) si však v řešení této situace není jisté.

Podle čeho tak respondentky uvažují?

Většina z respondentek, které odpovídají, že ví, jak k dítěti v této náročné situaci přistupovat uvádí jako důvody:

Životní zkušenosti:

- ❖ „Životní zkušenosti, empatie, jsem matka a pedagog”
- ❖ „Myslím, že jsem empatická a dokážu dítěti pomoci díky tomu, že si o tom budeme nějak povídat.”
- ❖ „Mám sama za sebou dost úmrtí v životě. Dokážu se vcítit i do jiných, co prožívají...”
- ❖ „Podle zkušenosti při výchově a vysvětlování daného tématu svým dětem.”

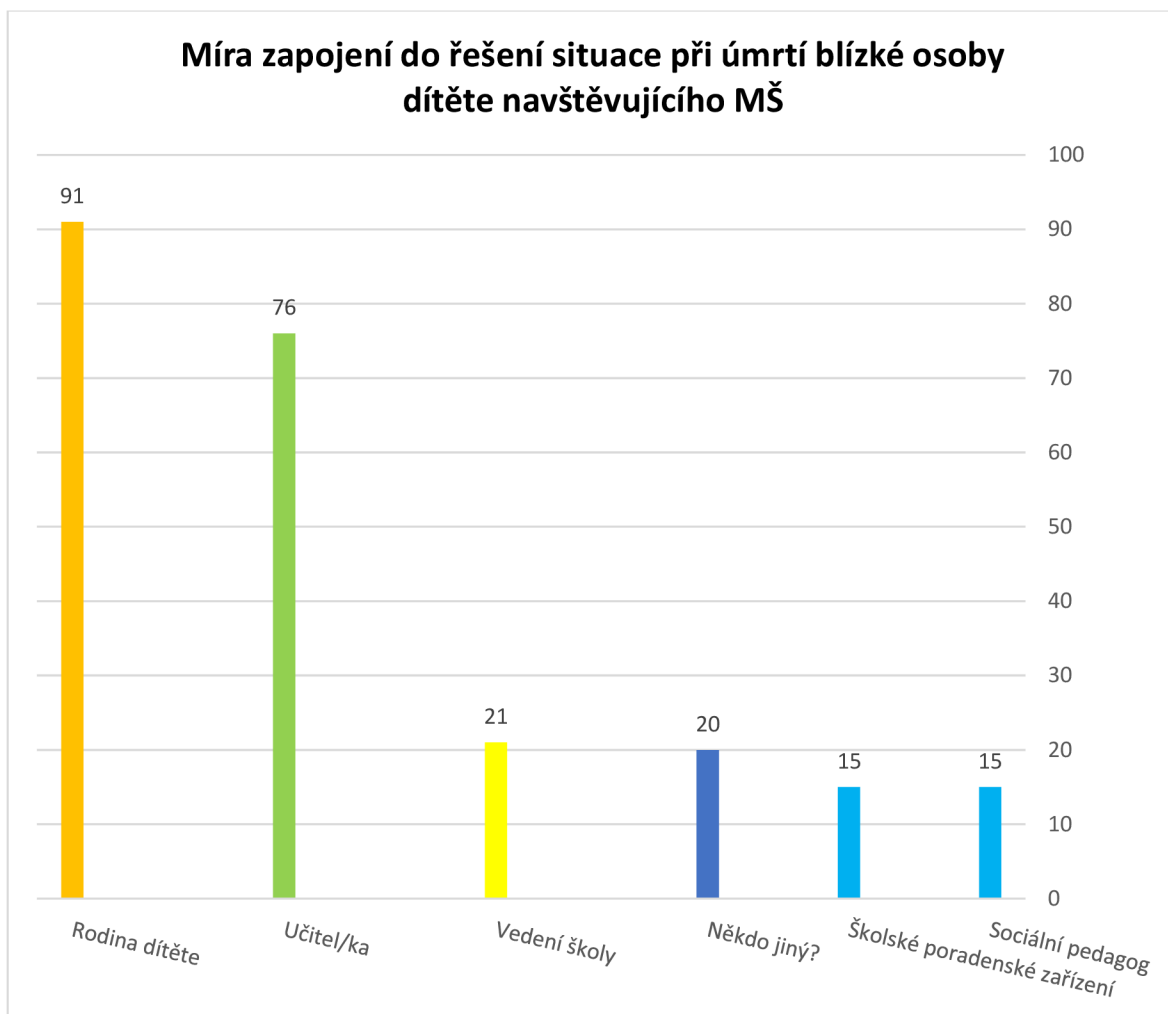
Osobní prožitek:

- ❖ „Jsem empatická. Zažila jsem si to sama jako dítě. Mám skvělý vztah s dětmi, myslím si, že bych to zvládla....”

- ❖ „Již několikrát ve své praxi jsem se se smrtí blízké osoby dítěte setkala a prvně doma u vlastního dítěte....”
- ❖ „Jednak smrt je, bohužel bolestnou součástí života. Jednak máme v naší škole (jsem ZŠ A MŠ dohromady) nedávnou zkušenost – smrt maminky. Děti byly v 1. a 5.třídě. Věděli jsme, že matka umírá a předem zvažovali společně různé varianty a strategie, jak o tom mluvit s dětmi.”
- ❖ „Zažila jsem ve třídě úmrtí matky dětí. Řešila jsem i s psychologkou, jak s nimi v tyto momenty komunikovat a jak k těmto dětem přistupovat.”
- ❖ „S dětmi téma smrti řešíme běžně, vždy když je to zajímavá, zároveň již mám zkušenosti s dětmi, kterým zemřela babička/dědeček a situaci jsme společně řešili poměrně úspěšně.”
- ❖ „Prošla jsem si smrtí svého dítěte a ve své bakalářské práci se věnovala paliativní péči, včetně dětské. Téma se mě tudíž velmi týká.”

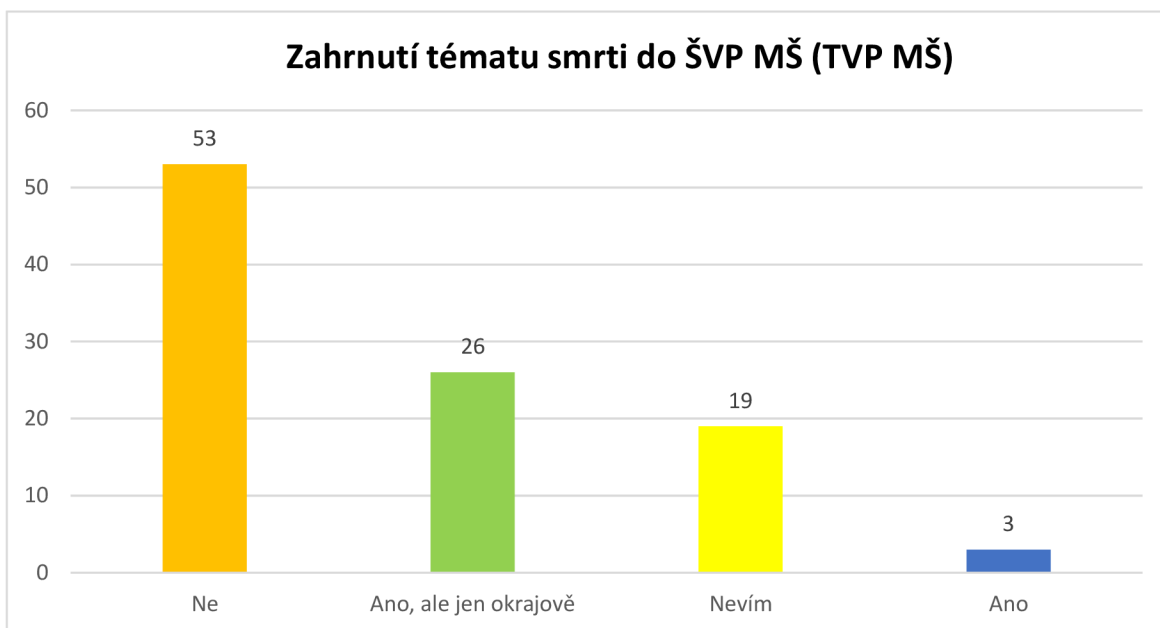
Teoretické zkušenosti:

- ❖ „Prošla jsem seminářem " Jak mluvit s dětmi o smrti" , vycházím ze zkušeností, kdy jsem to s dětmi ve škole řešila s pozitivní zpětnou vazbou.”
- ❖ „Protože jsem si tematiku nastudovala, prokonzultovala s rodičem i dětským psychologem.”
- ❖ „Seminář s psychologem na toto téma. Několikrát jsem takovou situaci i reálně řešila.”
- ❖ „Učili nás toto téma na vysoké škole, jak s dětmi mluvit o smrti.”

Graf č. 17 vlastní: *Míra zapojení do řešení situace při úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ*

Většina dotazovaných zvolila v dotazníku možnosti, že do řešení této náročné situace by měla být zapojen jak rodina dítěte (38 %), 31 % tázaných by mimo rodinu zapojilo do řešení i učitele. 9 % respondentek by zapojilo a informovalo i vedení MŠ nebo někoho z přátel a příbuzných dotčené rodiny (8,5 %). 6,3 % tázaných by zvážilo i možnost do situace zapojit školské poradenské zařízení (školního psychologa...) nebo sociálního pedagoga (6,3 %).

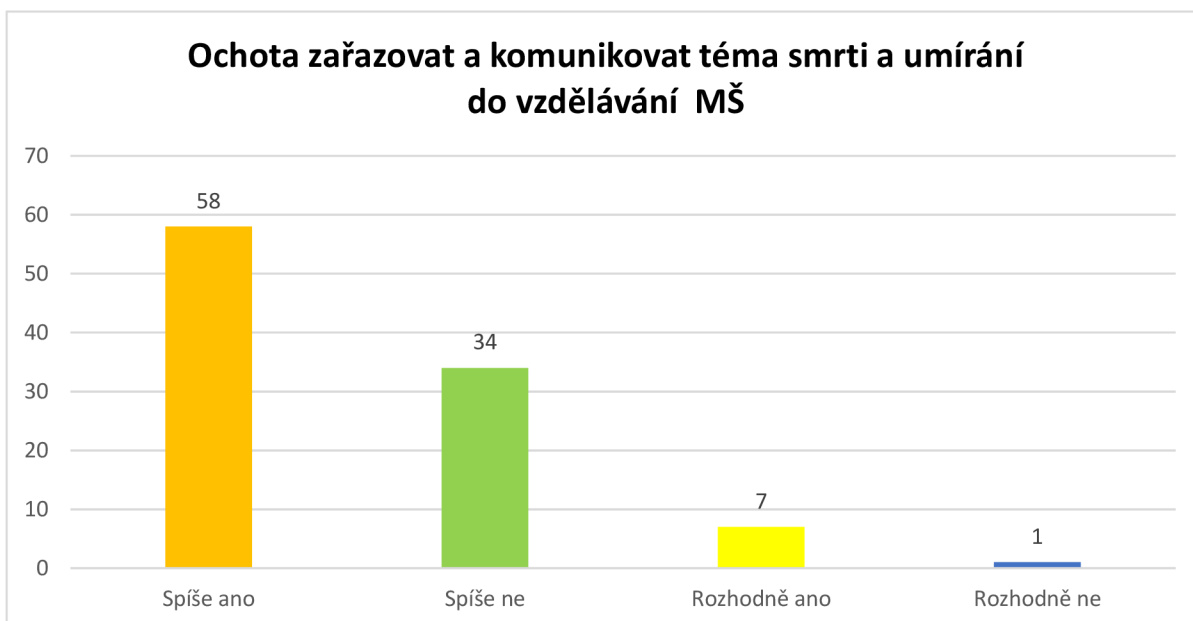

Graf č. 18 vlastní: *Zahrnutí tématu smrti do ŠVP MŠ (TVP MŠ)*

Na dotaz, zda mají učitelky téma smrti plánovaně zahrnuté do vzdělávacích programů, více než polovina respondentek (53) uvedla, že nemají. 18,81 % uvedlo, že o tom, zda je téma smrti zařazeno do jejich vzdělávacích programů neví. 25,75 % uvádí, že téma smrti má ve vzdělávacích dokumentech zahrnuto jen okrajově. Jen 2,97 % z nich uvádí, že s tématem smrti počítá a má je zaneseno ve svých vzdělávacích dokumentech.

Výsledek našeho výzkumu je srovnatelný se situací v zahraničí, kdy téma smrti není přímo zaneseno do vzdělávacích kurikulárních dokumentů²⁰ (Norsko, Španělsko, Hongkong), ale primárně záleží na osobnosti a postoji učitele, zda téma smrti a umírání zařadí do výuky na základě situace nebo jako odpověď na otázky s tématem smrti souvisejících.

²⁰ Ad. Podkapitola 8.1 Téma smrti v kurikulárních dokumentech

Graf č. 19 vlastní: *Ochota zařazovat a komunikovat téma smrti a umírání do vzdělávání MŠ*

Zhruba 58 % procent dotazovaných zvolilo možnost, že by téma smrti a umírání bylo ochotno zařadit do vzdělávání v MŠ. 7 % tázaných by neváhalo a téma smrti dětem v MŠ otevřelo. 34 % respondentek by se tématu smrti spíše nechtělo věnovat. 1 respondentka by se tématu smrti a umírání v MŠ odmítla věnovat zcela.

Důvody, které respondentky uváděly, zněly takto:

Součást života, reálný život:

- ❖ *„Je součástí života, lidových tradic i pohádek.“*
- ❖ *„Dítě se s tímto tématem může setkat již od malička, a tak je dobré, aby s tím do jisté míry bylo seznámeno.“*
- ❖ *„Dítě by mělo vědět, že opakem narození je smrt. Pokud to pro dítě nebude cizí, pak nemusí mít ke smrti negativní postoj, bát se ji, vnímat ji jako zlo.“*
- ❖ *„Děti smrt vnímají, setkávají se s ní a svým způsobem ji prožívají. Přirozeným způsobem se tak formuje i jejich emoční "bohatství", schopnost empatie, ale též odolnosti vůči stresorům.“*

Pragmatické důvody:

- ❖ *„Děti se pak mohou se smrtí blízké osoby lépe vyrovnat.“*
- ❖ *„Děti by měly mít alespoň nějaké pojetí o tomto tématu, jak si to představit atd.“*

- ❖ „Děti by i toto téma měly alespoň okrajově nakousnout, čím dříve se dozví o tom, že lidé jednou umřou či kdokoliv, jejich zvíře atd., tím lépe. Je lepší vše vědět už v tomto věku. Než v dospělosti...”
- ❖ „Děti se pak mohou se smrtí blízké osoby lépe vyrovnat.”

Respondentky by téma smrti do vzdělávání zařazovaly pravidelně, zahrnuto by dle nich mohlo být do těchto témat:

- ❖ Rodina (15 respondentek)
- ❖ Dušičky, Památka zesnulých (15 respondentek)
- ❖ Život od narození až po smrt (6 respondentek)
- ❖ Zdraví a nemoc, Úrazy (4 respondentky)
- ❖ Tělo (6 respondentek)
- ❖ Bezpečnost v dopravě (7 respondentek)

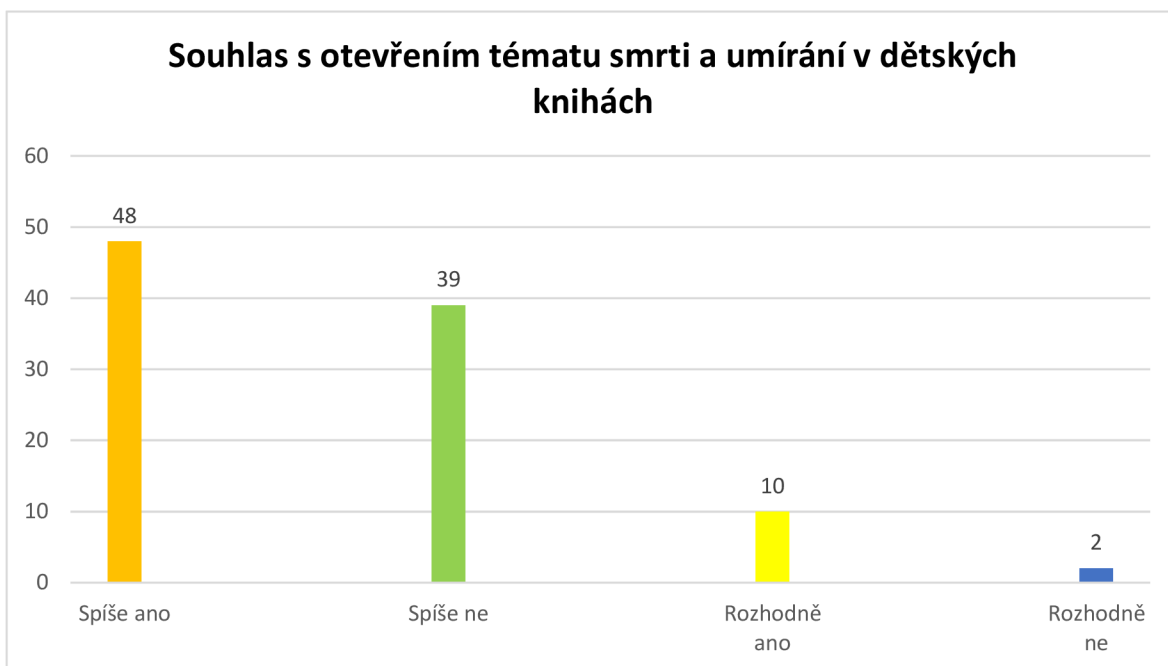
Některé tázané by využily k otevření tohoto tématu tradice:

- ❖ Vánoce (10 respondentek)
- ❖ Velikonoce (12 respondentek)

Jiné by využily skutečné situace v životě - tzv. situační učení:

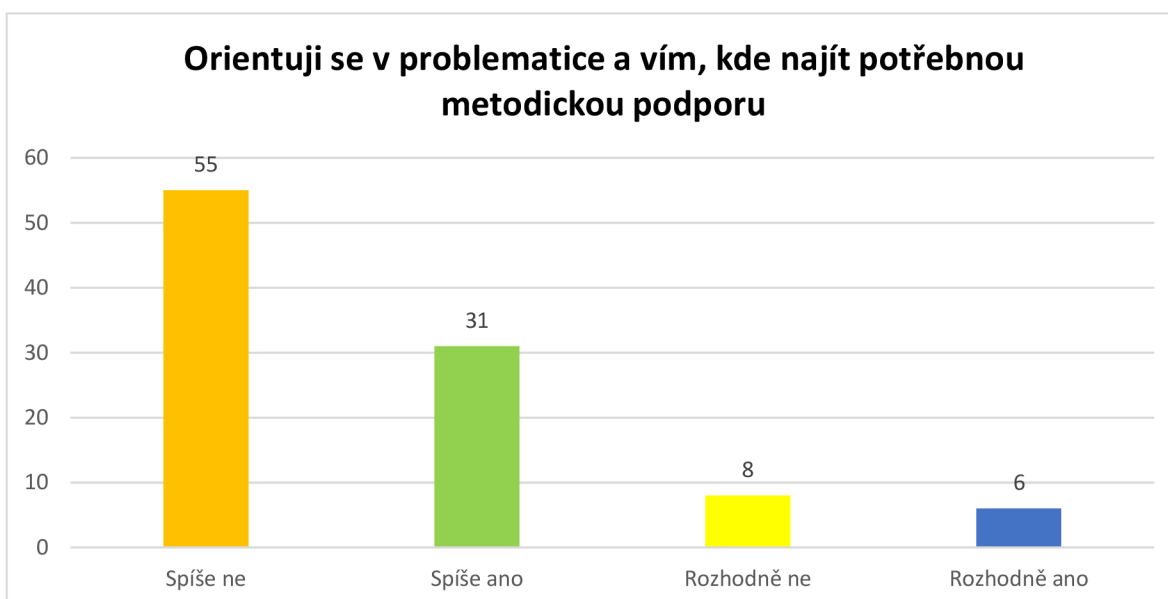
- ❖ Smrt domácího mazlíčka (10 respondentek)
- ❖ Pohřeb (5 respondentek)
- ❖ Spatření uhynulého zvířete při vycházce do přírody (4 respondentky)
- ❖ Pokud smrt v rodině nastane (4 respondentky)

Tři respondentky neví, do jakých témat by bylo vhodné smrt a umírání zařadit.

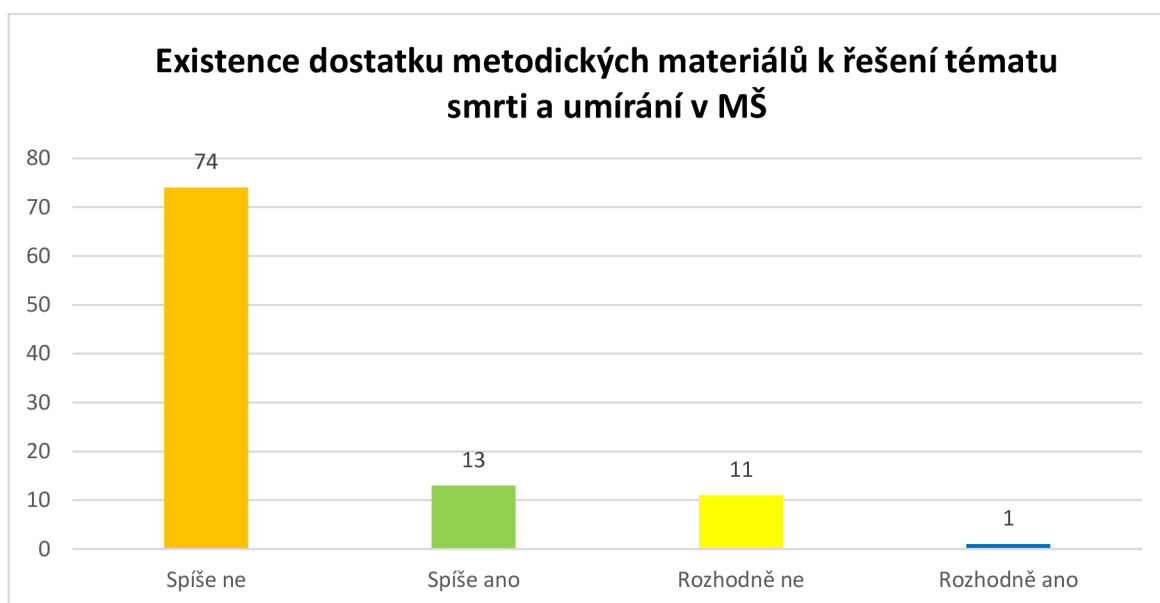
Graf č. 20 vlastní: *Souhlas s otevřením tématu smrti a umírání v dětských knihách*

Zhruba polovina respondentek spíše souhlasí s tím, že by téma smrti a umírání mělo být „otevíráno“ již v dětských knihách pro předškolní děti. 10 respondentek je zcela pro zařazování tématu smrti do dětských knih. 55 respondentek by tyto knihy následně využilo při komunikaci tématu smrti s předškolními dětmi. 39 dotázaných spíše se zařazováním tématu smrti do dětských knih nesouhlasí. Dvě tázané zcela nesouhlasí.

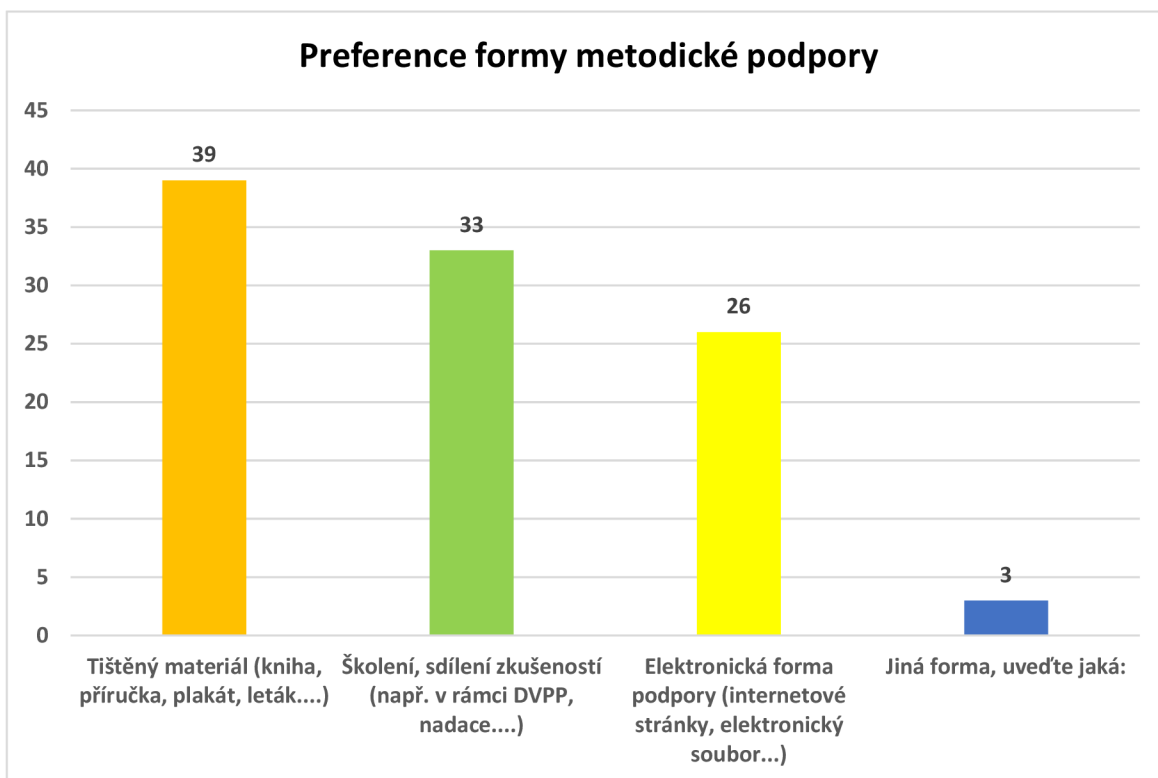
Graf č. 21 vlastní: *Orientuji se v problematice a vím, kde najít potřebnou metodickou podporu*

37 respondentek ví, kde v případě potřeby hledat metodickou oporu a potřebné informace, které jim umožní s tématem smrti pracovat ke spokojenosti všech zúčastněných. Avšak 55 dotázaných se v problematice shánění metodických materiálů a potřebných informací spíše neorientuje. 8 z dotazovaných vůbec neví, kde by se potřebná metodika dala najít nebo získat, naopak 6 dotázaných má o problematice smrti a umírání přehled a ví, kde potřebnou metodickou oporu najít.

Graf č. 22 vlastní: *Existence dostatku metodických materiálů k řešení tématu smrti a umírání v MŠ*

Zhruba 85 % zúčastněných si myslí, že neexistuje dostatek vhodných metodických materiálů, ze kterých by se daly čerpat potřebné informace týkající se komunikace tématu smrti a umírání s předškolními dětmi v MŠ. Pouze 13 % respondentek by získání metodických materiálů nečinilo potíže.

Graf č. 23 vlastní: *Preference formy metodické podpory*

39 % respondentek udává, že by uvítalo metodickou podporu týkající se řešení problematiky smrti blízké osoby formou tištěných materiálů (knihy, příručky, plakátu, letáku), 33 % by uvítalo sdílení zkušeností formou školení a 26 % by informace nejraději vyhledávalo na internetu. 3 % dotázaných by preferovala metodickou podporu ze strany školního psychologa, případně sociálního pedagoga.

12 Analýza polostrukturovaných interview

K polostrukturovaným rozhovorům bylo přistoupeno vzhledem k citlivosti tématu a také proto, abychom se výzkumným šetřením zabývajícím se tématem úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ, dostali hlouběji do dané problematiky.

Cílem kvalitativního výzkumu je hluboký vhled do dané problematiky se zaměřením na zkoumaný problém či situaci. Kvalitativní výzkum má za cíl nahlížet na člověka z různých úhlů pohledu v jeho přirozených podmínkách. (Reichel, 2009)

Polostrukturovaný rozhovor se skládal z 10 předem připravených otázek. První dvě otázky byly zaměřeny na sociodemografická zjištění, která měla za cíl mimo jiné vytvořit charakteristiku výzkumného vzorku. Ostatní otázky již byly zaměřeny na hlubší vhled do problematiky tématu a postoje dotazovaných.

Polostrukturovaný rozhovor probíhal s učitelkami mateřských škol, které mají se smrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího mateřskou školu osobní zkušenost a které si přály se k tématu vyjádřit „hlouběji“. Před samotným rozhovorem, který se řídil částečně předem připravenými otázkami, jsem přemýšlela, jak hovor učinit „příjemnějším“, aby v dotazovaných učitelkách nevzbuzoval zbytečné obavy nebo napětí. Přála jsem si, aby všechny rozhovory probíhaly v klidném a přátelském duchu. Nechala jsem proto výběr místa a čas rozhovoru na dotázaných.

*„Úspěšnost interview z velké části závisí na schopnosti výzkumníka navázat přátelský vztah k respondentovi a na vytvoření otevřené atmosféry. Vytvoření vzájemně příjemného, uvolněného vztahu mezi výzkumníkem a respondentem se označuje termínem **raport**.“* (Chráska, 2021, s. 176)

Z celkového počtu šesti dotázaných učitelek, o kterých jsem předem věděla, že smrt blízké osoby dítěte navštěvujícího mateřskou školu v minulosti řešily, tři učitelky souhlasily s rozhovorem pro účely mé diplomové práce.

Pro úspěšné vedení rozhovoru jsem se snažila dodržet **základní pravidla pro realizaci interview** (Chráska, 2021, s. 177–178):

- ❖ vytvoření **vhodné situace** (časový prostor, přirozené prostředí, soukromí...)
- ❖ začínat **obecnými otázkami** uvádějícími do problematiky
- ❖ být připraven čelit **působení psychologických faktorů** (haló efekt, logická chyba, předsudky, aktuální psychický stav, figura a pozadí...)
- ❖ **navázání kontaktu**, tzv. Rapport
- ❖ **přesný záznam** – písemný záznam rozhovoru, diktafon

Níže vytvořená vlastní tabulka uvádí bližší informace o všech respondentech polostrukturovaného interview. Respondenti byli pro tento výzkum označeni písmeny “A až C”.

	Pohlaví	Věk	Ve kterém kraji sídlí vaše MŠ	Velikost obce, kde sídlí MŠ	Dosažené vzdělání	Víra	Délka praxe
Respondent A	ženské	43	Plzeňský kraj	<20 000 obyvatel	Středoškolské	Ne	5 let
Respondent B	ženské	47	Plzeňský kraj	<2000 obyvatel	Vysokoškolské - bakalářské	Ne	15 let
Respondent C	ženské	32	Středočeský kraj	<20 000 obyvatel	Vysokoškolské - magisterské	Ne	10 let

Tabulka č. 4 vlastní: *Charakteristika výzkumného vzorku respondentů účastnících se polostrukturovaného interview*

V níže uvedené tabulce jsou představeny kategorie, které vznikly prostřednictvím metody otevřeného kódování. Tyto kategorie kódů byly sestaveny na základě odpovědí třech rozhovorů. Jsou zde představeny kategorie, které jsou pro výzkumnou část diplomové práce stěžejní a souvisí s cílem výzkumné práce. Tyto kódy budou dále rozebrány a popsány. Kategorie byly nazvány písmeny A – I.

Písmeno	Název kategorie
A	Víra
B	Přímá zkušenost se smrtí blízké osoby dítěte v MŠ
C	Vlastní zkušenost a pomoc okolí
D	Informace

E	Smrt je součást života
F	Zanesení tématu smrti do ŠVP (TVP)
G	Dětské knihy a téma smrti
H	Orientace v problematice smrti a umírání v MŠ
I	Metodická podpora

Tabulka č. 5 vlastní: Kategorie vytvořených kódů

A – Víra

Tato kategorie se věnovala otázce víry a jejímu vlivu na komunikaci a řešení tématu smrti a umírání. Respondentky výzkumu se měly zamyslet a odpovědět, zda jejich víra ovlivňuje komunikaci a řešení tématu smrti a umírání z pozice učitelky MŠ. Všechny oslovené respondentky společně uvedly, že se řadí mezi nevěřící. Respondentka (RB) uvedla: „*Nemám zkušenost s vírou tím pádem i komunikaci s dětmi, která by byla ovlivněna vírou.*” Respondentka (RC) se zmiňuje: „*Jsem ateistka. Na život po smrti nevěřím.*” Respondentka (RA) nepraktikuje žádnou víru, ale podotýká: „*Co je po smrti nevíme. Přesto věřím na jakýsi přeliv energií. Na skutky, které vykonáme, které po nás zůstávají a které se promítají do životů našich dětí. Nikdo nevíme, co je po smrti, a právě proto nás téma smrti ve své „neznámosti” zřejmě děsí. Je to jedna z věcí, která není zatím vědecky podložena. Pokud by záleželo na mě, je na každém člověku, jak se k tématu smrti postaví a čemu věří, co mu pomůže se smrtí vyrovnat.*” Na doplňující dotaz, zda si myslí, že po smrti existuje „něco” ani jedna z nich striktně nevyloučila přesah energie nad smrtí.

Ani jedna z respondentek si však nemyslí, že by to zda věří nebo nevěří jakkoliv ovlivňovalo jejich komunikaci tématu smrti s předškolními dětmi. Snaží se jednat zvláště v „*ožehavých*” situacích vždy profesionálně.

B – Přímá zkušenost se smrtí blízké osoby dítěte v MŠ

Všechny respondentky shodně uvedly, že se se smrtí blízké osoby dítěte v MŠ během své praxe setkaly. Dvě z nich mají navíc i zkušenost se ztrátou úmrtí jednoho z rodičů v soukromém životě. Respondentka (RC) navíc uvedla: „*Na smrt blízkého se nelze nijak připravit. Člověk si nějak v podvědomí uvědomuje a ví, že smrt je součástí života, ale ve změní běžného života a spěchu, si smrt nepřipouští, nepřemýšlí nad ní....Asi ji podvědomě vytlačuje.*”

Přesto jinak asi reagujeme na smrt plánovanou, čímž myslím smrt někoho dlouhodobě nemocného, starého a smrt náhlou, kterou opravdu nikdo nečekal.”

Respondentka (RA) říká: *„Smrt v osobním životě si nepřipouštím, nebo se o to snažím. I když je to těžké. Média jsou toho plná. Každý večer nás v televizních zprávách zahrnují oběťmi ať už válek, nemocí, vražd...člověk to pomalu už ani nevnímá, všechno jsou to jen čísla... ale když se smrt týká vás osobně, je to jiné.... bolí vás to, přehodnocujete svůj život, hledáte odpovědi, vyrovnáváte se s tím velmi pomalu...”*

Respondentka (RB) uvádí: *„Soukromý a profesní život se v otázce smrti prolíná. Vždy když dojde k úmrtí v mém soukromém životě a ač se snažím sebevíc, vždy to ovlivní i mé působení v roli učitelky, a naopak vždy když dojde k úmrtí blízké osoby dítěte v MŠ, ovlivní to můj soukromý život. Ale vzhledem k již nabytým zkušenostem se svými emocemi dokážu pracovat, pokud situaci nezvládám vždy to přiznám. Hraju s dětmi otevřenou hru, život s sebou přináší dobré i zlé a pokud něco nevím, nestydím se za to. Učím tak děti svým vzorem zvládat těžké situace.”*

Všechny respondentky se shodují, že pokud k úmrtí blízké osoby dítěte dojde, pracují spíše intuitivně, dle situace a potřeb, které jsou od dětí vyžadovány.

C – Vlastní zkušenost se smrtí a pomoc okolí

Respondentky souhlasí s tím, že co se týká smrti, ať v pracovním nebo soukromém životě, vždy je pomoc nebo podpora blízkých osob, rodičů, kolegů, přátel k nezaplacení. Vždy je potřeba mít někoho, kdo dokáže poradit, pomoci, jak reagovat, pokud se se smrtí setkají. Respondentka (RA) uvedla: *„Sdílená starost, poloviční starost. To platí i zde. Pokud si nevím rady, jak jednat, zajdu za kolegyní, vedením. Poradím se. Mám již sama nasbírané zkušenosti a vím, co se mi osvědčilo. Ale na tuto situaci se dá připravit jen velmi těžko. Je důležité udržet emoce na uzdě a být tu hlavně pro dotčené dítě, pro všechny děti, které mohou také situaci nerozumět...”*

Respondentka (RC) dokresluje tuto situaci následovně: *„Se smrtí blízké osoby dítěte v MŠ jsem se setkala, nevěděla jsem, jak reagovat. Situace ve třídě byla zvláštní. Děti smrt maminky holčičky z naší třídy braly jako senzaci. Sama holčička se s tím chlubila všem nově přichozím dětem i zaměstnancům. Vůbec jsem nevěděla co říkat, co dělat. Bohužel kolegyně dělala, že se nic neděje a celá situace byla hodně nepříjemná. Snažila jsem se najít nějaké řešení na internetu... ale bez úspěchu.... nebylo mi vůbec dobře.....Sebrala jsem odvalu a informovala babičku dotčené dívky a přiznala se jí, že si nevím rady, jak to řešit. I když mi*

babička neporadila, velice si vážila mé upřímnosti a domluvily jsme se na společné spolupráci.... Hned na to, jsem začala shánět potřebné informace, materiály, abych tu samou situaci už nemusela zažívat, abych byla příště připravena”

D – Informace

Tato kategorie se zabývá informovaností o smrti v MŠ. Všechny respondentky shodně uvedly, že o smrti blízké osoby, pokud se jednalo o smrt rodiče, byly informovány vždy rodinou dítěte. Většinou se jednalo o smrt neočekávanou nebo náhlou.

Pokud se jednalo o smrt prarodiče, o smrti babičky nebo dědy je informovaly většinou samotné děti, které měly potřebu se na smrt svých milovaných doptat. Rodiče nepovažovali za důležité tuto informaci učitelkám v MŠ sdělit.

Všechny respondentky, pokud to bylo potřeba komunikovaly situaci s rodinou dítěte. (RC) *„Ano, komunikovali jsme s rodinou, jak to dítě prožívá v domácím prostředí a jak to zvládá v kolektivu dětí. Jeden druhému jsme dávali zpětnou vazbu a na ní dále stavěli. Asi jsem měla štěstí na rodinu. Myslím....”*

(RB), *„Velmi citlivě a opatrně jsem toto téma probrala s rodinou dítěte.“*

(RA), *„Informaci jsem získala od rodiny dítěte, považovala jsem za důležité informovat i vedení MŠ a ostatní zaměstnance. Považuji za důležité, aby všichni jednali shodně v souladu s tím, co si přeje rodina. Velmi důležité je s rodinou navázat důvěrný vztah a opravdu se nebát, zeptat se na cokoliv, co vám může pomoci..... Pokud by škola měla k dispozici školního psychologa, určitě bych ho využila.”*

E – Smrt je součást života

Smrt je součástí života stejně tak jako narození, na tom se shodují všechny respondentky současně. Zároveň potvrzují, že s dětmi je potřeba jednat *„fěr - tzn. otevřeně a na rovinu“* a vysvětlovat jim smrt jako přirozenou součást každého života. Měli bychom pamatovat na zvědavost dětí a nebránit jim, pokud na téma smrti zavedou řeč, nevymýšlet si a nelhat jim.

(RA) *„Pokud se mě dítě zeptá, jestli umře, nebudu mu nijak lhát, řeknu mu pravdu. Nebudu mu malovat růžové brýle, ani dávat zbytečnou naději různými náhražkami. Řeknu mu, že to je život. Narodíme se a jednou umřeme.... vysvětlím mu to třeba přes obrázky - vývoj člověka, tak, aby to pochopilo, aby nebylo vyděšené.”*

(RC) „*I mně se občas stane, že do třídy přijde plačící dítě, že mu umřela babička nebo dědeček. Mám promyšlenou strategii, zahrajeme si na terapeutické sezení, kdy mám vymyšlený příběh “O starém kocourkovi”, který použiji a při kterém společně s kolegyní informujeme děti o umírání a smrti.*”

(RB) vysvětluje: “*Je důležité dětem vysvětlit a ukázat, že je potřeba soustředit se na to, co je tady a teď. Užívat si všechny hezké chvíle běžného dne a naučit děti si je uvědomovat. Nezapomenout zmínit, že vše hezké jednou začíná, ale také jednou končí - výlet, oslavy, návštěvy...*”

F – Zanesení tématu smrti do ŠVP (TVP)

Dle informací od respondentek ani jedna z nich nemá zakotveno téma smrti ve vzdělávacích plánech MŠ ŠVP (TVP). Přesto se shodují v tom, že to nebrání tomu, aby se tématu smrti v mateřské škole věnovaly. Přesto chápou, že kdyby toto téma bylo pevně zakotveno ve vzdělávacím plánu, pomohlo by to třeba i ve spolupráci s kolegyněmi, které se tomuto tématu vyhýbají.

(RA) „*Téma smrti nemáme ve vzdělávacím plánu zahrnuto pevně, ale tématu smrti se věnujeme vždy, když jsou Dušičky, Vánoce nebo Velikonoce. Hodně nám v tom pomáhají tradice, na které v mateřské škole nezapomínáme. Zcela přirozeně si pak s dětmi povídáme o smrti, vzpomínáme na dědečky a babičky, kteří už mezi námi nejsou. Děti se tématu smrti překvapivě nebrání, naopak nám vyprávějí, jak chodí s rodiči na hřbitov zapalovat svíčky....*”

(RB) „*U nás je téma smrti ještě pořád takové tabu, o kterém kolegyně nechce ani slyšet. Já přesto pokud je třeba a situace to vyžaduje, s dětmi téma smrti otevřu. Možná, že pokud by to bylo zaneseno ve vzdělávacím plánu, musela by se k této problematice kolegyně postavit čelem.....*”

(RC) „*Tématu smrti se věnujeme tehdy, vyžaduje-li to situace, ale kolikrát mi přijde škoda, že místo Halloweenu si s dětmi nepovídáme více o Dušičkách, že nevzpomínáme na ty, které jsme měli rádi a kteří už mezi námi nejsou....Možná pokud by to bylo v ŠVP, neřešily bychom každý rok jen “Halloween”.*”

G – Dětské knihy a téma smrti

Všechny tázané shodně potvrdily, že by uvítaly, kdyby téma umírání a smrti bylo otevíráno již v dětských knihách. V dnešní době již existuje řada dětských knih zabývajících se touto tematikou, ale bohužel seznam této literatury není učitelkám MŠ znám. Je to spíše o tom, že zaslechly, že existuje nějaká kniha s tímto tématem, ale neměly možnost jí listovat ani číst. Spíše by uvítaly, kdyby byl vytvořen nějaký seznam literatury vhodné pro předškolní děti, který by byl volně přístupný na internetu a který by byl pravidelně aktualizován.

(RA) „Slyšela jsem něco o filmu a knize “Myši patří do nebe”, ale ještě jsem neměla možnost mít knihu v ruce, ani jí listovat. Ale dcera byla se školou na tomto filmu v kině a přišla dojatá. Celý večer jsme pak probíraly, jaké pocity jsem zažívala, když mi umřela babička.....”

(RB) „Vím, že ve vedlejší třídě máme k dispozici knihu” Když dinosaurům někdo umře”, ale ještě jsem ji neměla v ruce....ale kolegyně z ní byla nadšená, prý je knížka šitá těm našim nejmenším na míru.....”

(RC) „Já se tedy přiznám, já jsem žádnou takovou literaturu v ruce ještě neměla...on se v tom člověk ztrácí v té nabídce a navíc, knihy jsou dneska drahé a kupovat něco na “blind”...uvítala bych vypracování seznamu vhodné dětské literatury, která by byla pravidelně aktualizovaná, obohacená recenzemi čtenářů...abych rovnou věděla, jestli ta kniha stojí za to, abych ji s dětmi využila při řešení smrti v MŠ...”

H- Orientace v problematice smrti a umírání

Respondentky se shodly na tom, že se v problematice smrti a umírání orientují pouze za pomoci internetu, když se jim podaří “něco” co se týká smrti najít. Většinou spíše reagují zcela intuitivně tak, jak si myslí, že je to dobře.

(RA) „Zkoušela jsem něco najít na internetu, ale nebyla jsem úspěšná.... asi nevím, kde hledat a na co se zaměřit....Vždy si říkám, že se musím na toto téma zaměřit, když taková situace nastane, ale už je pozdě....reaguji tak, jak si myslím, že to je v tu chvíli vhodné, jak bych to uvítala já... “

(RB) „V problematice se asi neorientuji, ale slyšela jsem něco o internetových stránkách, myslím, že “Cesty domů” se to jmenuje. Vím, že kamarádka, učitelka na prvním stupni tam hledala inspiraci, když potřebovala téma smrti řešit u ní ve třídě...”

(RC) „Pokud potřebuji vysvětlit smrt, používám často pohádky. O internetových stránkách, které by byly určeny tématu smrti nevím...”

I – Metodická podpora

Hovořit s dětmi o smrti a umírání není pro učitelky MŠ často nijak jednoduché. Učitelky většinou chtějí reagovat tak, aby dítěti nijak neuškodily a zároveň respektovaly věk dítěte a jeho míru kognitivní zralosti. Pokud má učitelka se smrtí blízké osoby již vlastní osobní zkušenost, je pro ni téma komunikovat a řešit smrt dítěte jednodušší. Kvalitní metodická podpora by mohla být učitelům velmi nápomocna v případě řešení náročné situace, kterou komunikace o smrti a umírání s dětmi je. Učitelky by uvítaly jak příručky, tak možnost využít odborné psychologické poradenství.

(RC) „Je velmi těžké se v ožehavé situaci, kterou smrt blízké osoby dítěte je orientovat. Mám vždy obavu, abych se někoho z rodiny nedotkla nějakým špatně zvoleným slovem či “dobře míněnou radou”.....pokud by byla k dispozici metodická příručka pro práci s předškolními dětmi, určitě bych ji uvítala”

(RA) „Vždy když mám někomu poradit, jak v takové situaci jednat, hned si vím rady, ale když se v takové situaci ocitnu, nevím, jak nejlépe reagovat. Moc by mi pomohlo, kdybych věděla, kde a co najít.....věděla kam sáhnout a nemuset trávit čas hledáním neověřených informací na internetu..... Určitě bych neodmítla nějakou ověřenou metodickou příručku”

(RB) „Já bych tuto situaci nejraději přenechala odborníkům...ale vám, že to všude není možné. Ráda bych navštívila i nějaké školení nebo kurz, který by se zvládnutí této náročné situace v mateřské škole věnoval....”

13 Shrnutí výsledků výzkumu

Tato diplomová práce si kladla za cíl zjistit, zda jsou učitelé mateřských škol ochotni s předškolními dětmi otevírat, komunikovat a řešit téma smrti a umírání a zároveň porovnat výsledky některých otázek výzkumu dotazníkového šetření a polostrukturovaných interview zaměřeného na postoj učitelů mateřských škol s výsledky celorepublikového výzkumu pořádaného agenturou STEM/MARK pro neziskovou společnost „Cesta domů, z.ú.“ zaměřeného na “vnímání” tématu smrti a umírání u učitelů základních škol s názvem „Je smrt školou povinná.“ Dalším cílem diplomové práce bylo zjistit, zda se učitelé mateřských škol orientují v problematice tohoto náročného tématu, zda ví, kde nalézt potřebnou oporu a zda by stáli o vypracování metodické podpory, která by jim pomohla v komunikaci s kolektivem dětí dotčených smrtí blízké osoby.

Na základě stanovení si cíle byly zvoleny tyto výzkumné otázky:

VO 1: Jaká je pravděpodobnost, že se učitelé mateřských škol setkávají se smrtí a umíráním blízké osoby dítěte navštěvující MŠ?

VO 2: Přiklánějí se učitelé v MŠ komunikovat téma smrti a umírání pomocí zmírňujících prostředků nebo raději s dětmi hovoří realisticky tzv. „na rovinu“?

VO 3: Je vhodnější pro učitele v MŠ, aby bylo téma smrti a umírání zahrnuto pevně do vzdělávacích plánů nebo stačí téma zařadit smrti a umírání jen tehdy, vyžaduje-li to situace?

VO 4: Přejí si učitelé MŠ, aby na téma smrti byla vypracována metodická pomůcka, která by jim pomohla v komunikaci s dětmi, jejichž se téma smrti bezprostředně dotýká nebo jsou spokojeni s množstvím materiálů, které jsou již dostupné?

VO 5: Ovlivňuje náboženská víra „věřící“ učitele MŠ v komunikaci a řešení tématu smrti a umírání s dětmi?

VO 6: Ovlivňuje osobní postoj učitele k tématu smrti a umírání v běžném životě na ochotě komunikovat a řešit téma smrti s dětmi v MŠ?

VO 7: Ovlivňuje věk, praxe a vzdělání učitelky MŠ ochotu komunikovat téma smrti blízké osoby s dětmi v MŠ?

VO 8: Ovlivňuje umístění MŠ – velikost obce a kraj – ochotu otevírat téma smrti a umírání v MŠ?

VO 9: Souhlasí učitelé s otevíráním tématu smrti a umírání v dětské literatuře a využili by ji ke komunikaci a řešení tohoto tématu v MŠ?

VO 10: Řeší raději učitelé smrt blízké osoby sami nebo by raději zainteresovali do řešení tématu smrti a umírání i někoho jiného (rodinu, odborníky....)?

Ad VO 1:

Výzkumem složeným z dotazníkového šetření a polostrukturovaných interview bylo zjištěno, že více než polovina učitelů MŠ má osobní zkušenost s úmrtím blízké osoby dítěte v MŠ (viz Graf č. 14), což potvrzuje i výzkum agentury STEM/MARK z roku 2021 zaměřený na učitele základních škol pro neziskovou společnost „Cesta domů, z.ú.“, kdy i více než polovina dotazovaných učitelů základních škol byla postavena před náročnou situací týkající se úmrtí blízké osoby žáků navštěvujících ZŠ. Stejně tak zhruba 60 % respondentů uvádí, že by si umělo na základě svých nabytých zkušeností se situací poradit, 40 % uvádí, že by si v dané situaci nebylo jistých, nevědělo by si rady. (viz Graf č. 16)

Pravděpodobnost setkání s nutností řešit tuto náročnou životní situaci z pozice učitele MŠ je tedy více než poloviční - 61,5 %.

Ad VO 2:

Zhruba polovina dotazovaných učitelů MŠ v komunikaci směrem k dětem navštěvujícím MŠ používá zmírňujících výrazů („*odešel na dalekou cestu, je v nebi, dívá se na nás z obláčku, pořád je tu s námi.....aj*“). Třicet čtyři dotazovaných učitelů dává přednost vysvětlit dětem smrt realisticky tzn. na základě podložených skutečností (s oporou vědy a ověřených informací). Pouze jedna z respondentek se tématu smrti a jejímu řešení v MŠ zcela vyhýbá a v MŠ ho odmítá řešit. V polostrukturovaných interview respondentky oproti používání zmírňujících výrazů všechny udaly na základě doptání, že jsou k dětem upřímné a vysvětlují dětem smrt oporou na základě ověřených skutečností.

Na základě výzkumného šetření lze říci, že učitelé MŠ při vysvětlování smrti blízké osoby raději „sáhnou“ po použití zmírňujících výrazů, než by celou situaci vysvětlili realisticky. (viz Graf č. 15). Bohužel tato komunikační strategie odporuje doporučeným zásadám komunikace s dětmi v krizových situacích, na niž upozorňují (Goldman, Markham, Žaloudíková, 2015):

- ❖ na otázky dítěte odpovídejte šetrně, ale pravdivě
- ❖ přiměřeně k věku
- ❖ buďte pravdiví
- ❖ definujte smrt

Ad VO 3:

Zhruba 58 % respondentek by uvítalo zařazení tématu smrti a umírání do vzdělávacích programů MŠ (viz Graf č. 19), 7 % respondentek by o zavedení tématu smrti do vzdělávacích programů stála určitě. Nynější situace je taková, že zhruba 54 % dotázaných uvedlo, že téma smrti a umírání ve svých vzdělávacích programech nemá zahrnuto, 26 % pouze okrajově. Pouze 3 % učitelů s tématem smrti ve svých plánech počítá. (viz Graf č. 18)

Respondentky účastnící se kvalitativního výzkumu zcela souhlasí se zařazením tématu smrti a umírání do vzdělávacích dokumentů souhlasí, protože by tím téma smrti a umírání nejen že nebylo opomenuto, ale zároveň by se s ním učitelé MŠ naučili “pracovat” zcela přirozeně.

Na základě provedeného výzkumu lze konstatovat, že v současné době téma smrti a umírání není většinou plánovaně zařazováno do vzdělávacích programů MŠ, i když by si to více než polovina dotazovaných učitelů přála. Z polostrukturovaného rozhovoru, kdy bylo možné doptat se k problematice hlouběji vyplývá, že dle respondentek je vždy lepší být na náročnou situaci související se smrtí a umíráním připraven/a, než řešit vše vzhledem k momentální situaci.

Téma smrti a umírání je potřeba v MŠ postupně otevírat a diskutovat.

Učitel by měl umět dle Julie Sorensen (2012, s. 9):

- ❖ *pomáhat dětem pochopit, že emoce vyvolané ztrátou jsou normální;*
- ❖ *učit děti porozumět svým emocím a pracovat s nimi;*

- ❖ *pomáhat nacházet co nejvíce nových a alternativních pohledů na zátěžovou situaci;*
- ❖ *objevovat nové způsoby, jak ztrátu prožít, jak na ni vzpomínat, jak ji vyjádřit;*

Ad VO 4:

37 % dotazovaných učitelů se spíše orientuje v problematice a vědělo by, kde nalézt potřebnou metodiku, kam se podívat. Zbytek dotazovaných zhruba 55 % přiznává, že to, kde najít potřebnou metodickou oporu neví, že by muselo hledat. 8 % učitelů MŠ dodává, že neví, kde by potřebnou oporu měli hledat (viz Graf č. 21). 85 % učitelů udává, že metodických materiálů, které by pomohli učitelům MŠ v řešení této problematiky je nedostatek. (viz Graf č. 22). 39 % učitelů MŠ by preferovalo vytvoření metodické tištěné příručky zabývající se tématem smrti a umírání, 33 % by uvítalo sdílení zkušeností formou školení a 26 % by informace nejraději vyhledávalo na internetu. (viz Graf č. 23)

Názory respondentek účastnících se kvantitativního výzkumu korelují s výsledky výzkumu dotazníkového šetření.

Z výzkumného šetření lze vyvodit, že učitelé MŠ nejsou spokojeni s nynější nabídkou metodických materiálů zaměřených na téma smrti a umírání pro předškolní děti a že by stáli o vytvoření komplexní metodické podpory, nejlépe v tištěné podobě, která by jim s řešením úmrtí blízké osoby dítěte v MŠ pomohla a poskytla tolik potřebnou oporu. Mohli by se tak vyvarovat zbytečných nežádoucích pochybení v komunikaci této náročné situace. Řada učitelů by preferovala také sdílení zkušeností v rámci tzv. „dobré praxe“.

Ad VO 5:

Dotazníkového šetření se účastnilo (viz Graf č. 10) zhruba 73 % učitelů, kteří se nepřiznali k žádné náboženské víře. Zbývajících 37 % respondentů je věřících. Respondentky s velkou převahou (86 %) uvedly, že je jejich „víra“ žádným způsobem neovlivňuje v komunikaci na téma smrti a umírání v MŠ. (viz Graf č. 11) Respondentky zúčastněné v kvalitativním výzkumu shodně udávají, že jsou „nevěřící“, tzn. že se nehlásí k žádné náboženské víře a tedy je „víra“ taktéž neovlivňuje v komunikaci na téma smrti a umírání.

Dle výsledků výzkumného šetření učitelé mateřských škol uvádějí, že si jsou vědomi, že jejich osobní víra nesmí ovlivňovat jejich přístup k výchově a vzdělávání dětí v MŠ. Víra jim pomáhá a ukazuje cestu, kterou se řídí pouze ony samy, ale kterou nemají potřebu identifikovat dětem.

Ad VO 6:

80 % respondentek uvádí, že nemá potíže téma smrti a umírání komunikovat v „běžném životě“ mimo MŠ. (viz Graf č. 12). Zároveň (viz Graf č. 13) 66 % respondentek uvedlo, že je osobní postoj nijak neovlivňuje v ochotě komunikovat téma smrti a umírání s dětmi v MŠ. Je důležité si ale uvědomit, že zhruba kolem 35 % respondentek si je vědomo, že jejich osobní postoj hraje v řešení tohoto tématu důležitou roli.

Učitelky účastníci se polostrukturovaných rozhovorů doptáním uvádějí, že pokud „přijde řeč“ na téma smrti v běžném životě, nemají s tím problém, ale přesto si myslí, že osobní postoj učitele má významnou „roli“ v komunikaci tématu smrti a umírání v MŠ.

Na základě dostupných dat a informací z výzkumu lze konstatovat, že existuje zhruba 35% pravděpodobnost, že osobní postoj učitele má významný vliv na řešení a komunikaci tématu smrti a umírání s dětmi.

Ad VO 7:

Z výzkumu porovnáním jednotlivých výpovědí lze vyvodit, že délka praxe a vyšší věk učitele s sebou přináší vyšší pravděpodobnost se setkáním tohoto fenoménu nejen v běžném životě, ale i v roli a pozici učitele MŠ, s čímž souhlasí i výpovědi tázaných v polostrukturovaném interview.

Dle výsledků výzkumu se s řešením smrti blízké osoby dítěte v MŠ setkala zhruba 60 % učitelek MŠ připadajících do věkové kategorie 42–62 let, což koreluje s délkou praxe, kterou respondentky udávají.

Ad VO 8:

Porovnáním jednotlivých výpovědí dotazníkového šetření nelze vyvodit, že umístění MŠ, míněno velikost obce a kraj, ovlivňuje ochotu otevírat téma smrti a umírání v MŠ, což doptáním potvrdily i respondentky polostrukturovaného interview, které shodně uvedly, že na ochotě komunikovat téma smrti a umírání má spíše vliv osobnostní nastavení a postoj každého jednotlivého učitele.

Dle výsledku výzkumu více než umístění MŠ (velikost obce a kraj) v ochotě komunikovat téma smrti a umírání v MŠ, hraje důležitější úlohu osobní postoj učitele MŠ.

Ad VO 9:

Zhruba polovina respondentek dotazníkového šetření spíše souhlasí s tím, že by téma smrti a umírání mělo být „otevíráno“ v dětských knihách pro předškolní děti. 10 respondentek je zcela pro zařazování tohoto tématu do dětských knih určených předškolním dětem. 55 respondentek by tyto knihy následně využilo při komunikaci tématu smrti s předškolními dětmi. Není však ani zanedbatelný názor 39 dotázaných (39 %) kteří se zařazováním tématu smrti do dětských knih spíše nesouhlasí. (viz graf č.20)

Respondentky kvalitativního výzkumu souhlasí s otevíráním tématu smrti a umírání v dětských knihách, a i následně by dětské knihy využily k otevření či motivaci tohoto tématu směrem k předškolním dětem.

Dle výzkumu lze usuzovat, že zhruba 60 % respondentek souhlasí se zařazováním tématu smrti a umírání do dětských knih a následně 55 % respondentek by tyto knihy využívalo jako pomůcku, pro otevření problematiky smrti a umírání ve výchově a vzdělávání dětí v MŠ.

Ad VO10:

Většina dotazovaných si myslí, že do řešení této náročné situace by měla být zapojena především rodina dítěte (38 %). 31 % tázaných by mimo rodinu zapojilo do řešení i ostatní učitele MŠ. (viz Graf č.17)

Dotazované zúčastněné v kvalitativním šetření také souhlasí se zapojením rodiny a ostatních učitelů do řešení náročné životní situace související se smrtí a umíráním v MŠ.

Pokud by měly možnost a situace by to vyžadovala, jedna respondentka by se nebránila obrátit se o pomoc či radu i na odborníky.

Z výzkumu lze usuzovat, že při řešení této náročné životní situace je z pohledu učitelů MŠ velmi důležitá spolupráce a otevřená komunikace mezi rodinou a mateřskou školou. Což potvrzuje i řada odborníků zabývajících se touto problematikou.

13.1 Porovnání výsledků šetření s výzkumem projektu s názvem “Je smrt školou povinná?”

Pro porovnání některých výsledků celorepublikového výzkumu pořádaného společností STEM/MARK pro společnost Cesta Domů, z.ú. v roce 2021 zaměřeného na učitele základních škol, jež je součástí projektu s názvem “Je smrt školou povinná? - téma závěru života v českých školách”²¹ byly do dotazníkového šetření převzaty a následně upraveny “na míru” učitelům mateřských škol tyto otázky:

1. Setkal/a jste se během své praxe s nutností řešit situaci týkající se smrti či umírání blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ?
2. Je téma smrti a umírání ve vaší mateřské škole zahrnuto do ŠVP PV (TVP PV)?
3. Věděl/ a byste, kde najít potřebnou metodickou oporu a materiály, které by vám pomohly adekvátně reagovat na smrt blízkého dítěte navštěvujícího MŠ?
4. Kdo by měl být dle vás zapojený do řešení situace, kdy se děti setkají s úmrtím blízké osoby v rodině či v mateřské škole?
5. Měla by se dle vás tematika smrti a umírání objevovat v dětských knihách pro děti předškolního věku?

²¹ Dále jen uváděno jako výzkum agentury STEM/MARK 2021

Porovnání výsledků šetření:

Ad otázka č. 1:

Dle výzkumu agentury STEM/MARK 2021 pořádaném pro neziskovou organizaci „Cesta domů, z.ú.” se „s nutností vypořádat se se smrtí v rodině žáka se už během své praxe setkala 57 % dotázaných učitelů základních škol z celkového počtu 1036 zúčastněných učitelů” (Cesta domů, 2021), což zhruba souhlasí s výsledky našeho výzkumu (dotazníkového šetření a polostrukturovaných interview), kdy se s řešením úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího mateřskou školu ocitlo 67% dotázaných učitelů mateřských škol z celkového počtu 104 respondentů.

Lze konstatovat, že více jak polovina všech učitelů mateřských i základních škol byla nucena se vypořádat se smrtí blízké osoby dítěte/žáka navštěvujícího mateřskou/základní školu.

Ad otázka č. 2:

Dle výzkumu agentury STEM/MARK 2021 „Pro to, aby se téma smrti a umírání probralo ve výuce základních škol, se vyslovilo 72 % učitelů, a z toho 21 % je o potřebě zařazení tématu do výuky dokonce pevně přesvědčeno. Ovšem, zatím to ve výuce řeší v dostatečné míře jen 8 % škol.”

Pro naši potřebu byla otázka upravena na vzdělávací plány ŠVP (případně TVP) a zhruba 65 % procent dotazovaných učitelů MŠ by téma smrti a umírání byla ochotna zařadit do vzdělávání v MŠ. Více jak polovina respondentek našeho výzkumu uvedla, že téma smrti a umírání nemají zařazeno do vzdělávacích programů MŠ.

Lze říci, že učitelé jak základních, tak mateřských škol nemají většinou potíže se zařazováním tématu smrti a umírání do vzdělávání (výuky). Část učitelů je dokonce o nutnosti zařadit téma smrti do výuky přesvědčena.

Ad otázka č. 3:

Dle výzkumu agentury STEM/MARK 2021: „Se učitelé shodli i na tom, že podpůrných materiálů, z nichž by mohli čerpat věrohodné informace, je málo. Nejvíce by jich využilo internetové zdroje, ale také osobní konzultace s odborníky. Opírali by se i o odbornou literaturu a případně i tištěné brožury a příručky.”

Z našeho výsledku je patrné, že zhruba 41 % respondentek ví, kde najít potřebnou metodickou oporu, ale zároveň 85 % zúčastněných si myslí, že neexistuje dostatek vhodných metodických materiálů, ze kterých by se daly čerpat potřebné informace týkající se komunikace tématu smrti a umírání s předškolními dětmi. Nejvíce učitelů MŠ by však raději využilo podporu tištěných materiálů (knihy, příručky, plakátu nebo letáku).

Učitelé se shodují na tom, že neexistuje dostatek vhodných materiálů, ze kterých by se v případě potřeby dalo čerpat. Učitelé MŠ většinou dávají přednost tištěné opoře, zatímco učitelé základních škol preferují internetové zdroje.

Ad otázka č. 4:

Dle výzkumu agentury STEM/MARK 2021: *„Téma umírání a smrti do školních lavic patří, na tom se učitelé shodli. Jenže kdo si vylosuje toho černého Petra, kterým takové debaty mohou být? Kdo by měl s dětmi mluvit o konci života? Kdo by se měl zapojit do řešení situací, kdy se žáci setkají s úmrtím v rodině či ve škole? Jednoznačně z toho vyšli třídní učitelé, samozřejmě i rodina žáka.“*

Z našeho výzkumu vyplývá, že si většina učitelů MŠ myslí, že do řešení této náročné situace by měla být zapojena jak rodina dítěte (38 %), tak učitelé (31 %).

Téma smrti a umírání by souhlasně dle učitelů jak základních, tak mateřských škol mělo být společně řešeno jak rodinou, tak učiteli samotnými.

Ad otázka č. 5:

Dle výzkumu agentury STEM/MARK 2021: *„Se smrtí se dítě setkává mnohdy daleko dřív, než si to jsou jeho rodiče schopni připustit. Čtou svým ratolestem o tom, jak zemřel zlý král nebo Jiřík byl stáť, aby si ho následně Zlatovláska pokropila živou vodou. Pronášejí věty: „Dokud nezemřeli, žijí dodnes. Byli spolu šťastní až do smrti.“ Děti jsou vnímavé a tyto příběhy promýšlejí, i když se rodičům může zdát, že ne. Dětem leží v hlavách, co znamená slova zemřít nebo smrt. Mnoho z nich se zeptá. A mnoho je také přesvědčeno, že v životě to chodí jako v pohádkách. Zemřela babička, tak sežeňme honem živou vodu! Jaký názor mají rodiče na to, jestli smrt patří do dětských knížek? 45 % tvrdí, že nikoli, a zhruba o procento víc si myslí, že ano. 9 % neví...“*

Zde neporovnáváme názor učitelů ZŠ, ale samotných rodičů, kteří byli do výzkumu agentury STEM/MARK také zahrnuti: Zhruba 45 % z nich si myslí, že smrt do dětských

knížek nepatří, oproti tomu 53 % respondentek učitelů MŠ spíše souhlasí s tím, že by téma smrti a umírání mělo být „otevíráno“ již v dětských knihách pro předškolní děti, z toho 10 % respondentek je zcela pro zařazování a otevírání tématu smrti v dětských knihách.

Rozdíl mezi učiteli MŠ a názory rodičů dětí „školou povinných“ není až tak výrazný. Dá se říci, že polovina učitelů a rodičů by tuto možnost uvítala, druhá nikoliv.

14 Diskuse a limity výzkumu

Smrt a umírání je velmi citlivým a složitým tématem pro každého z nás, navíc v komunikaci s předškolními dětmi je třeba vnímat a uvědomovat si vývojová specifika jednotlivých dětí a citlivost „*dětské duše*“, s čímž souhlasí i Procházková (Těthalová, 2023), která zdůrazňuje, že je vždy třeba respektovat aktuální věk dítěte a volit k tomu adekvátně formu sdělení pro dítě nejsrozumitelnější. Pokud se děti na smrt ptají, je třeba jim, pokud možno pravdivě odpovídat a pokud se děti neptají a přesto víme, že jim někdo zemřel, je potřeba tuto debatu vždy po dohodě s rodinou dotčeného dítěte pomalu otevírat. Což ve své práci potvrzuje i Janečková (2018, s. 25), která uvádí, že velmi dobré by bylo, aby se škola stala jakýmsi „*tréninkovým prostorem*“ místem, kde se mohou děti dozvědět preventivně informace, které jim následně mohou pomoci v období řešení náročných situací smrti nevyjímaje. Je třeba si uvědomit, že dnešní děti se smrtí setkávají daleko více než si my dospělí dovedeme představit. Komunikace rodina škola je v případě řešení tohoto tématu a situace spojené se smrtí stěžejní, s čímž souhlasí i Dytrych a Matějček (2002, s. 93-94): „*Dítě lépe prožívá fázi otřesu, protestu i beznaděje v blízkosti těch, kdo jsou stejně naladěni, takže v dané situaci jsou mu přirozenou oporou.*” Je tedy zcela pochopitelné že, zvláště co se týká komunikace a řešení tématu smrti s předškolními dětmi, se mohou někteří učitelé MŠ dostávat do situací, kdy se obávají jak reakcí předškolních dětí, tak reakcí jejich rodičů a raději se, sami nejistí ve svém jednání, výzkumu a řešení téma smrti a umírání vyhýbají, či se ho raději nechtějí účastnit.

S tím, že otevírat téma smrti je potřebné již v dětském věku souhlasí také Krejčová in Těthalová (2023) shodně jako naše respondentky uvádí, že téma smrti a umírání patří k lidskému životu a dříve nebo později se s ním setká každé z dětí a zdůrazňuje, že pokud ve škole nastane situace, kdy zemře dítěti někdo blízký, nelze dělat, že takováto situace nenastala. Krejčová, stejně jako dle našeho výzkumu i řada učitelů MŠ, naopak udává, že by mělo patřit mezi povinnosti učitelů toto téma komunikovat a řešit s respektem a přihlédnutím k potřebám zúčastněných dětí a rodičů, vždyt': „*Otázky dětí jsou klíčem, kterým odemykáme dveře k porozumění jejich smutku, abychom jim mohli pomoci.*” Stejně uvažuje i Tučková, 2015, s. 44: „*Děti po smrti blízkého potřebují péči, trpělivost a možnost si popovídat o svých obavách a smutcích, aby prošly obdobím truchlení správně a jejich truchlení nenarušilo následný emocionální vývoj.*”

Existuje velmi tenká hranice mezi ochotou a otevřeností učitelů diskutovat téma smrti a umírání a etickým kodexem, který bylo potřeba dodržet. Podmínkou všech

zúčastněných respondentů byla naprostá anonymita, která musela být tazatelem zaručena. Přiznáváme, že tato anonymita však zároveň mohla ovlivnit získaná data, která pro relevantnost výzkumu bylo potřeba získat co nejkvalitnější.

Limitů či nedostatků naše práce obsahuje jistě mnoho. Nabízí se zmínit samotný výběr respondentů. Do výzkumu bylo nutné zařadit pouze učitele MŠ, a tak jsme „nabírali“ participanty na základě dvou metod, metody samovýběru a pomocí metody sněhové koule. Na daném způsobu získávání respondentů je bezesporu výhodné, že se do studie zapojí daleko více účastníků (než kdybychom oslovovali každého respondenta zvlášť).

Dalším limitem našeho výzkumu je určitě i pohlaví respondentů, lze předpokládat, pokud by se výzkumu účastnili také respondenti mužského pohlaví, výsledky výzkumu mohou být zcela odlišné.

Jedním z limitů výzkumu lze jmenovat i čas, který byl výzkumu určen. Pokud by měl být tento výzkum znovu uskutečněn, určitě by realizaci výzkumného šetření prospělo delší časové období na sběr odpovědí.

Nelze opomenout i na jiný limit výzkumu, kterým může být samotný osobní postoj učitelů k tomuto tématu, kdy od některých přímo oslovených respondentů existují odpovědi, které ukazují, že je zvolené téma šetření příliš frustrující vzhledem k situaci, která ve společnosti nyní panuje (míněna válka v Evropě, velká úmrtnost z důvodu respiračních onemocnění a chorob, složitá ekonomická situace ...). Někteří respondenti se z těchto důvodů dokonce odmítli tohoto výzkumného šetření účastnit.

Ačkoliv je toto téma v naší společnosti čím dál více otevíráno, existuje zde stále řada „neprobádaných“ oblastí, které se ještě nepodařilo ověřit. Pro další zkoumání se lze zaměřit na postoj ostatních pedagogických pracovníků a rodičů k otevírání tohoto tématu ve vzdělávání českého školství nebo řešení náročných situací zaměřených na téma smrti a umírání v alternativních mateřských školách.

15 Doporučení pro praxi

Je důležité mít na mysli, že děti ve své představivosti „vidí“ a vnímají situace a věci, kterým nerozumí a ke kterým nemají všechny potřebné informace, mnohem složitěji a obtížněji, než ve skutečnosti jsou a než se jeví nám dospělým. Důsledkem je, že děti zpravidla tyto situace pochopí úplně jinak, než by pro ně bylo v danou chvíli žádoucí. Předškolní děti jsou velmi citlivé na reakce svého okolí, na to, jak nejbližší okolí celou situaci vnímá a jak se daří či nedaří nejbližším osobám se s náročnou situací vyrovnávat. Pokud se dětem nedostane při řešení problému, složité situace nebo dotazu řádné odpovědi, je to pro ně samotné matoucí a často velmi nepříjemné. Dítě ztrácí pocit bezpečí a jistoty.

Důležitými základními pravidly, která jsou dle Dytrycha a Matějčka (2002) potřeba v řešení náročných životních situacích dodržovat, jsou následující:

- ❖ informovat dítě včas o „neblahých“ událostech;
- ❖ nezapírat je;
- ❖ dopřát dítěti dostatek času na prožití smutku;
- ❖ jednat s dítětem vždy upřímně, zvláště pokud se v jeho životě objeví smrt blízké osoby a bude potřeba, aby se dítě s touto náročnou situací co nejlépe vyrovnalo;

15.1 Doporučení na neziskové společnosti

- ❖ Nezisková společnost **Cesta domů, z.ú.** se na základě výzkumu agentury STEM/MARK realizovaném v roce 2021 s názvem „*Je smrt školou povinná?*“ rozhodla otevřít vzdělávací kurzy, které pomáhají zejména učitelům základních a středních škol k otevírání a řešení tématu smrti ve školách. Kurzů, které jsou praktikovány především tzv. zážitkovou metodou, se však mohou bez obav zúčastnit i učitelé mateřských škol. Informace o kurzech lze najít na stránkách společnosti Cesta domů. (Cesta domů [online])
- ❖ Nezisková organizace s názvem **Poradna Vigvam, z.ú.** pomáhá také jak široké veřejnosti, tak odborníkům s řešení problematikou smrti a umírání. Poradna Vigvam se soustředí především na pomoc zúčastněným osobám vyrovnat se s krizí, kterou ztráta

blízké osoby s sebou přináší. Nabízí mimo jiné také kurzy nebo webináře pro odborníky, veřejnost i učitele, které by měli zájemcům pomoci s řešením této náročné situace a vyrovnáním se se ztrátou blízkého člověka bez vzniku traumat. Více o Poradně Vigvam naleznete na internetových stránkách. (Poradna Vigvam [online])

- ❖ Služby neziskové společnosti **Centrum Locika, z.ú.** jsou určeny především pro rodiny s dětmi. Na jejich internetových stránkách lze nalézt sérii podpůrných článků, informací a grafik, které mohou poradit, jak zvládat složité a náročné situace, např. týkající se komunikace tématu smrti s dětmi.²² (Centrum Locika [online])

15.2 Doporučení na pomůcky a aktivity v MŠ

Na českém trhu existuje již celá řada pomůcek, které mohou pomáhat učitelům MŠ ve zvládnutí náročných situací a které by učitelé ve svých mateřských školách měli mít „ideálně“ kdykoliv k dispozici.

Náročné situace vybízejí především učitele v mateřských školách k využití loutek, tzv. maňásků, které mohou velmi dobře učiteli posloužit při řešení tématu smrti prostřednictvím „*navození příběhu či situace*“. Zástupnou roli loutky či maňáska může „hrát“ i oblíbená hračka nebo předmět dítěte (např. plyšák, tzv. „*ňuchňáček*“..., *ale i autíčko aj. ..*), který může pomoci navodit potřebnou atmosféru nebo být průvodcem zajišťujícím pocit bezpečí a důvěry.

K řešení tématu smrti a umírání lze použít i různé komunikační karty znázorňující emoce a situace, o kterých děti nechtějí mluvit.²³

15.3 Literatura s tématem smrti pro předškolní děti

Pokud se dostaneme do situace, kdy je potřeba téma smrti v mateřské škole řešit zcela nečekaně ať už s dětmi nebo pozůstalými rodiči, ocitáme se mnohdy „pod palbou“ pro nás nepříjemných otázek, na které nejsme připraveni a na které nevíme, jak odpovědět, abychom, byť neúmyslně, celou situaci ještě nezhoršovali nebo pokud se cítíme být připraveni téma smrti a umírání v mateřské škole postupně otevírat a nechceme jen „improvizovat“ či „tápat ve tmě“, může nám pomoci literatura určená předškolním dětem,

²² Viz Příloha č. 9 Obrázek č.1

²³ např. komunikační karty – sada Kidedu Mé emoce k dispozici na <https://www.kidedu.cz/emocni-karty/>

kteřá se úmrtím blízké osoby zabývá, provedla jsem proto rešerši dětské literatury, na jejímž podkladu jsem vybrala jedenáct knih, které jsou primárně určeny dětem předškolního věku a které mohou pomoci učitelům v mateřských školách nebo rodičům zúčastněných dětí najít „správná slova“ při komunikaci a řešení úmrtí blízké osoby dítěte.

Pro lepší představivost a “využitelnost” knihy při řešení smrti a umírání v MŠ uvádím názvy knih společně s obrázky a informacemi uvedenými na přebalu knihy. Každý učitel se tak může lépe orientovat v současné nabídce a vybrat si knihu, která bude jeho potřebám “šita na míru.”

1. kniha – Když Dinosaurům někdo umře

„Knižka, která dětem přibližuje těžké téma smrti, a přitom je pŕvabná a srozumitelná. S šarmem a citlivě uvádí do nesnadných, ale častých situací, když v rodině nebo v jejím okolí někdo zemře a když máme za úkol provést dítě takovým emočně náročným časem. S obrázkovou knížkou přesně tematicky zacílenou se nám to bude dĕlat lépe. Kniha je určena všem, kdo to myslí s výchovou vážně. Tato knížka nám může pomoci nejen doma, ale také ve školkách a na prvním stupni ZŠ.“ (Brown, Brown, 2020)

Z angličtiny přeložila Martina Špinková.

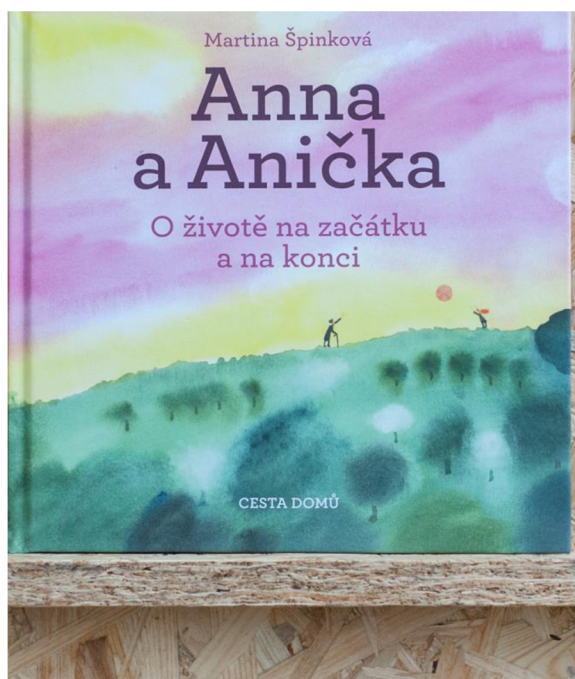
Nakladatelství: Cesta domů

ISBN:978-80-88126-65-2

Obrázek č. 2 - Když dinosaurům někdo umře, Malá knížka o velkých starostech pro malé i velké, titulní strana (Brown, Brown, 2020)

Obrázek č. 3 - Ukázka z knihy Když Dinosaurům někdo umře (Brown, Brown, 2020, s. 20–21)

2. kniha – Anna a Anička

„Anička se narodí na svět, kde se jako většina z nás potká se svou babičkou. Hraje si s ní, učí se od ní, povídají si spolu a mají také tajemství. Jak Anička roste a poznává svět, babička pomalu odchází. Anička je s babičkou až do konce a dokáže si s ní hrát i potom. Jak se to stane?“ (Špinková, 2021)

Nakladatelství: Cesta domů

ISBN:978-80-88126-56-0

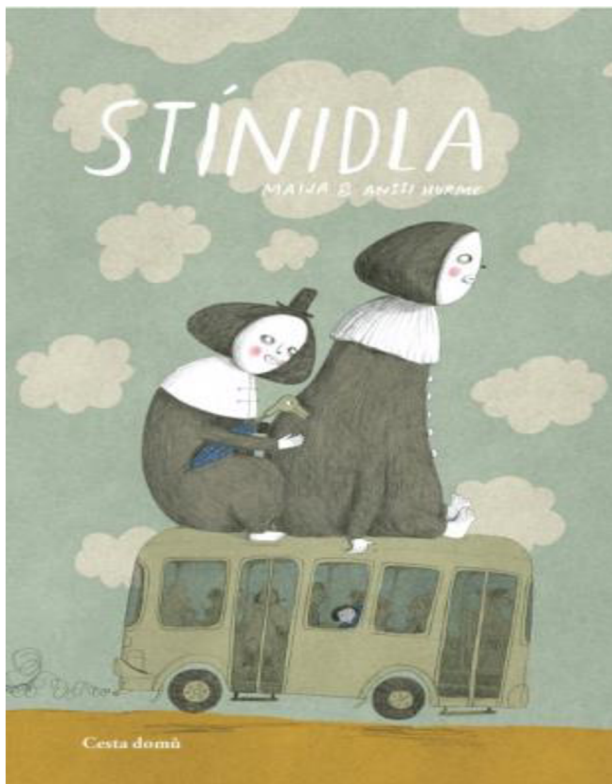
Obrázek č. 4 - Anna a Anička, O životě na začátku a na konci, titulní strana (Špinková, 2019)

Ale i s Amálkou bylo Aniče v noci smutno. Že ve vedlejších pokojích nesvítí malá lampa, že už babičku nevidí, že jí toho ještě plno neřekla. Aniččin pokoj byl plný tmy. Ale možná bych si s babičkou mohla trochu povídat, pomyslela si. Třeba někde je. Tak tiše do té velké tmy řekla „...babi?“ Tma jí rychle zavřela oči a Anička usnula. Zdálo se jí, že zvoní telefon. Anička ho hned zvedla, ležel totiž u ní na peřině. Byl to starý bílý telefon. Volala babička: má se dobře a zrovna půjde na výlet. „Nemáš kabát!“ strachovala se Anička. „To nevadí, není tu zima, cáčorko,“ usmála se babička v telefonu. Řekla jí tak, jako vždycky! Cáčorko. To byl hezký sen, řekla si ráno Anička.

Obrázek č. 5 - Ukázka z knihy Anna a Anička (Špinková, 2019)

3. kniha – Stínidla

„Díky stesku po mamince otec s malou dcerkou navazují zvláštní rozhovor se smutkem. Nejprve v něm vidí spíš nezvaného hosta, s nímž se postupně seznamují, až nakonec pochopí, že je to host, který se k nim bude vracet a na kterého se můžou vlastně i těšit.“ (Hurme, Hurme, 2019)

Nakladatelství: Cesta domů
ISBN:978-80-88126-50-8

Obrázek č. 6: Stínidla, titulní strana (Hurme, Hurme, 2019)

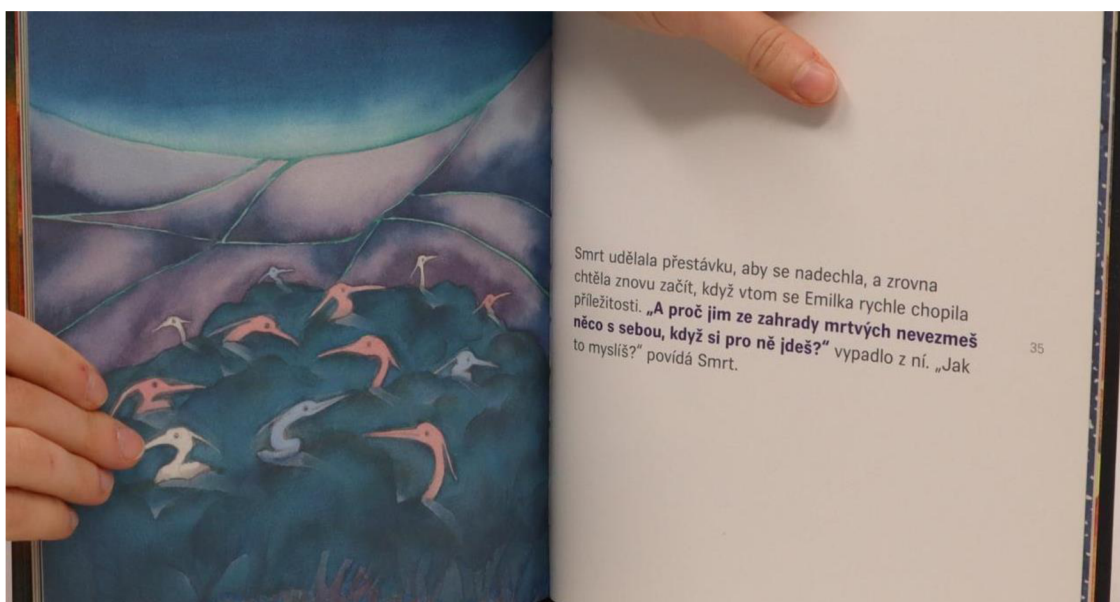
4. kniha – Je smrt jako duha?

„Emilce se nelíbí Smrt, která si přichází odvést její babičku. Nikomu z nás se nelíbí, nikdo s ní nechceme jít. A Smrti se zas nelíbí, že když zahlédneme světlo z krásné zahrady, utečeme jí za ním. A ona se s námi tolik natrápila... Knižka dánské spisovatelky klade se srdnatou Emilkou otázky, které si (nejen) děti kladou, a odpovídá na ně něžně i otevřeně zároveň, nenabízí recept, neničí tajemství.“ (Knox, 2017)

Nakladatelství: Cesta domů
ISBN:978-80-88126-31-7

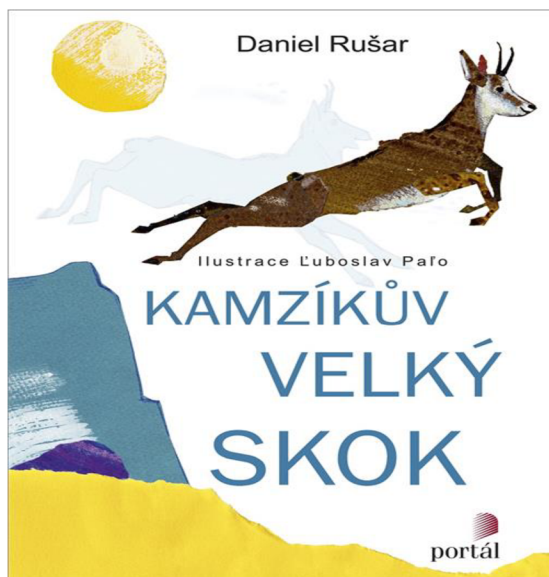
Obrázek č. 7: Je smrt jako duha?, titulní strana (Knox, 2017)

Obrázek č. 8: Ukázka z knihy Je smrt jako duha? (Knox, 2017, s.35)

5. kniha – Kamzíkův velký skok

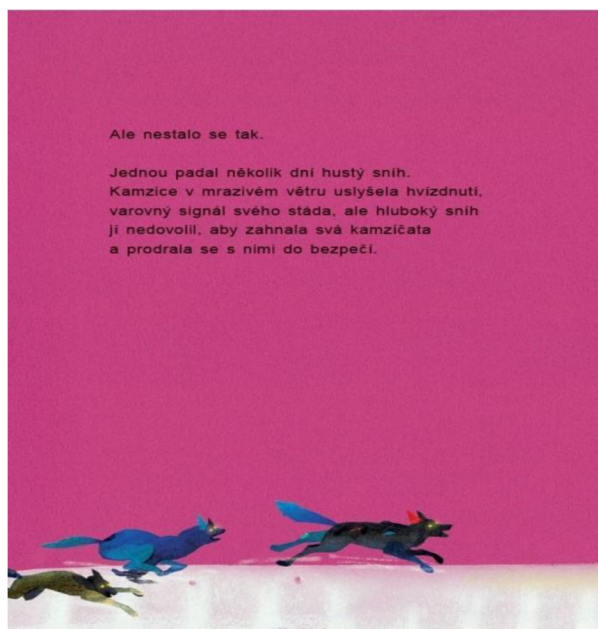
„Malému kamzíkovi zahyne starší bráška. S maminčinou pomocí se kamzíčeti podaří s jeho smrtí vypořádat a přeskočí hlubokou propast strachu a zmatku směrem do budoucnosti. Cílem knihy je poskytnout dětem možnost, jak se vyrovnat se smrtí blízkého člověka

prostřednictvím obrázkové knihy a zároveň dát rodičům návod, jak v jednoduchých krocích oznámit dětem tragickou událost. Postup oznamování zprávy o smrti dítěti byl konzultován s psycholožkou. Kniha může být použita jako metodická příručka pro mateřské školy a 1. a 2. třídu prvního stupně. ” (Rušar, 2016)

Nakladatelství: Portál
ISBN:978-80-262-1009-2

Obrázek č. 9 Kamzíkův velký skok, titulní strana (Rušar, 2016)

Obrázek č. 10 Ukázka z knihy Kamzíkův velký skok (Rušar, 2016)

6. kniha – Návštěva malé smrti

„Malá smrt je nešťastná: nikdo ji nemá rád, všichni se jí bojí, lidé, které převádí do svého království, jsou smutní, vzdychají a je jim zima. Jednoho dne si ale malá smrt dojde pro Evelínu a od té doby je všechno jinak. Konečně jste tady! vzkřikne holčička, když ji vidí... Jak s malým dítětem mluvit o smrti?“ (Crowther, 2013)

Nakladatelství: Baobab

ISBN:978-80-87060-67-4

Obrázek č. 11 Návštěva malé smrti, titulní strana (Crowther, 2013)

Obrázek č. 12 Ukázka z knihy Návštěva malé smrti (Crowther, 2013)

7. kniha – Děvčátko s kosou

„Tati, co je vlastně smrt? Je to tvoje kosa?“ zeptá se jednoho dne pana Smrtky jeho malá dcerka. A on se rozhodne poslat ji do světa, aby se tam naučila všechno podstatné o životě. Ale jak má jít malé děvčátko ve velkém světě vlastní cestou, aniž by přitom ztratilo samo sebe? A co si má počít s tátovou velikánskou kosou? Naštěstí se brzy ukáže, že stačí mít oči dokořán a pořádně se dívat kolem. (Stavarič, 2015)

Nakladatelství: Portál,

ISBN:978-80-262-0805-1

Obrázek č. 13 Děvčátko s kosou, titulní strana (Stavarič, 2015)

8. kniha – Nemůžu usnout

„Tehdy se odváží a ptá se na věci, které ho trápí. Spí ptáci v noci? A lišky? A co maminka, která umřela: kdy už se probudí a vrátí se domů? Táta a chlapec na noční procházce, otázky plné úzkosti, laskavé a jasné odpovědi jeho táty, jistota a klid pod hvězdami. Nevšední výtvarné ztvárnění domova i krajiny, táta a chlapec na noční procházce, otázky plné úzkosti, laskavé a jasné odpovědi jeho táty, jistota a klid pod hvězdami. Knižka je jako loďka - opatrně přikolébává naději nejen pro děti toužící po bezpečné náruči, ale i pro jejich dospělé.“ (Lunde, 2018)

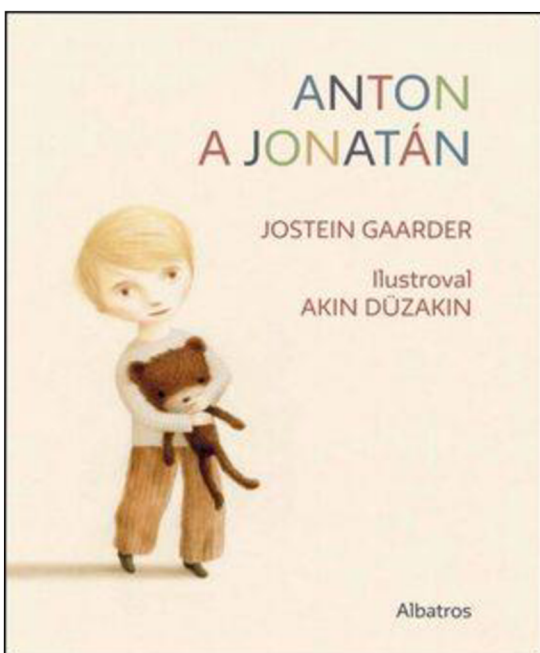
Obrázek č. 14 Nemůžu usnout, titulní strana (Lunde, 2018)

Nakladatelství: Cesta domů, ISBN:978-80-88126-41-6

Obrázek č. 15 Ukázka z knihy Nemůžu usnout (Lunde, 2018)

9. kniha – Anton a Jonatán

„Anton je plyšový medvídek, který vzpomíná, jak ho kluk Jonatán vozil s sebou na kole a ukazoval mu svět. Pak ale Jonatána srazilo auto a Anton zůstal sám. Zajímavě působí pozorování z perspektivy neživé hračky, která uvažuje typicky gaarderovským způsobem o tajemství života a smrti.” (Gaarder, 2014)

Nakladatelství: Albatros Media

ISBN:978-80-00-03698-4

Obrázek č. 16 Anton a Jonatán, titulní strana (Gaarder, 2014)

Obrázek č. 17 Ukázka z knihy Anton a Jonatán (Gaarder, 2014)

10. kniha – Jak se rodí bráškové

„Zkrátka, pokud mohu posoudit, je to moc pěkné a moc dobře to vystihuje svět a mentalitu dítěte v předškolním věku. Spíš bych řekl obdivuhodně vystihuje. Také ony dva životní mezníky – narození a odchod ze života jsou tu zachyceny decentně a tak, jak je asi předškolní dítě vnímá. Zvláště tomu druhému se autoři zpravidla vyhýbají. Odpovídá to přesně tomu, co víme z té naší dětské psychologie. Však v tomto smyslu také vždycky píšu, že děti mají s těmi „svými lidmi“ chodit na pohřeb“ (prof. PhDr. Zdeněk Matějček CSc. o rukopisu)

Nakladatelství: Rubico

ISBN: 978-80-73-46076-1

Obrázek č. 18 Jak se rodí bráškové, titulní strana (Paštková, 2007)

16 Závěr

Cílem této práce bylo zjistit jak téma smrti a umírání vnímají učitelé mateřských škol ve vztahu k předškolním dětem, co by jim v řešení náročné situace související se smrtí a umíráním blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ nejvíce pomohlo, zda se orientují v dané problematice a zda by uvítali vytvoření metodické podpory určené speciálně k řešení této situace.

Pro zodpovězení výzkumných otázek jsem připravila kvantitativní výzkum v podobě dotazníkového šetření a kvalitativní výzkum ve formě polostrukturovaného interview.

Odpovědi respondentů potvrdili, že učitelé mateřských škol se se smrtí v mateřských školách setkávají a jsou ochotni téma smrti a umírání s předškolními dětmi pomalu otevírat a řešit s respektem k jejich potřebám a že považují za velmi důležité děti seznamovat se smrtí jako s „běžnou součástí“ každého života již od mala, protože ať se nám to líbí nebo ne, se smrtí blízké osoby, se dříve či později každé z dětí, každý z nás v životě setká. Učitelé v MŠ by většinou přivítali, aby téma smrti a umírání bylo pevně zaneseno do vzdělávacích plánů.

Zároveň jsem zjistila, že učitelé mateřských škol vnímají nedostatek metodických materiálů, které by jim byly při komunikaci a řešení tématu smrti a umírání k dispozici a že se v nabídce, která je nyní k dispozici zcela neorientují. Jednají proto většinou na základě své „intuice“ nebo toho, co se jim podaří najít na internetu, a tak se stává, že forma a obsah komunikace není vždy pro děti a další zúčastněné osoby vždy nejvhodnější, což učitele následně trápí, a proto by uvítali vytvoření komplexní metodické podpory nejlépe ve formě tištěné příručky, která by jim byla nápomocna, pokud smrt blízké osoby dítěte do mateřské školy „zavítá“ zcela neplánovaně a nečekaně.

Cílem této práce bylo zároveň porovnat výsledky našeho výzkumu s celorepublikovým výzkumem pořádaným agenturou STEM/MARK v roce 2021 pro neziskovou společnost Cesta domů, z.ú. s názvem „Je smrt školou povinná?“ - zabývající se tématem závěru života na českých školách. Na základě šetření bylo zjištěno, že názory a postoje učitelů mateřských škol se výrazněji neliší od postojů a názorů učitelů základních škol, kteří se výzkumu agentury STEM/MARK zúčastnili. Více než polovina učitelů ať na základních nebo mateřských školách se se smrtí blízké osoby dítěte/žáka setkala a musela situaci nějak řešit.

Doporučení pro praxi a práci s předškolními dětmi zároveň doplňuje seznam literatury, kterou by učitelé mateřských škol mohli využít jako nástroj „první pomoci“ při řešení a komunikaci tématu smrti s předškolními dětmi.

Ráda bych závěrem uvedla slova: *„Uvážlivou a láskyplnou odpovědí můžeme nepříjemné myšlenky a pocity utišit. Budeme-li brát otázky dětí vážně, můžeme jim dát pocit jistoty a bezpečí.“* (Goldman, 2015, s. 6)

17 Resumé

Tato diplomová práce řeší problematiku smrti a umírání z pohledu komunikace mezi učiteli mateřských škol a předškolními dětmi. Cílem bylo zjistit, jaké jsou postoje učitelů mateřských škol k otevírání a řešení tématu smrti a umírání v mateřské škole, zda se smrtí a umíráním v mateřské škole setkávají a jak ji řeší. Zda mají dostatek metodických materiálů a zda se v problematice zaměřené na řešení této náročné situace orientují. Vyhodnocení probíhalo na základě dotazníkového šetření u 101 osob v dotazníkovém šetření a 3 osob na základě polostrukturovaného interview. Cílem výzkumu bylo hlouběji proniknout do problematiky týkající se řešení smrti a umírání v mateřských školách. Výsledky výzkumu ukazují, že většině učitelů mateřských škol chybí komplexní metodický materiál a že se většina učitelů v problematice řešení a komunikace tohoto náročného tématu neorientuje. V závěru je proto vybrána literatura vhodná pro předškolní děti zabývající se tématem smrti, která může učitelům mateřských škol pomoci v otevírání a komunikaci situace spojené se smrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ.

18 Resumé

This thesis addresses the issue of death and dying from the perspective of communication between kindergarten teachers and preschool children. The aim was to find out what are the attitudes of kindergarten teachers towards raising and dealing with the topic of death and dying in kindergarten, whether they encounter death and dying in kindergarten and how they deal with it. Whether they have enough methodological materials and whether they are familiar with the issues aimed at dealing with this challenging situation. The evaluation was based on a questionnaire survey of 101 people and a semi-structured interview of 3 people. The aim of the research was to delve deeper into issues related to dealing with death and dying in kindergartens. The results of the research show that the majority of kindergarten teachers lack comprehensive methodological material and that most teachers are not familiar with the issues of dealing with and communicating this challenging topic. Therefore, in the conclusion, literature suitable for preschool children dealing with the topic of death is selected, which can help kindergarten teachers in opening and communicating the situation related to the death of a loved one of a child attending kindergarten.

19 Seznam použitých zkratk

MŠ	-	mateřská škola
ŠVP	-	školní vzdělávací plán
TVP	-	třídní vzdělávací plán
tzv.	-	tak zvaný
aj.	-	a jiné

20 Seznam použitých zdrojů

ADAMS, D. W., CORR, C. A., DAVIES, B., & DEVEAU, E. et al. (1999) *Children, adolescents, and death: myths, realities, and challenges*. A statement from the Work Group on Palliative Care for Children of the International Work Group on Death, Dying, and Bereavement. *Death Stud.* 1999 Jul-Aug;23(5):443-63. doi: 10.1080/074811899200957. PMID: 10558508.

ARIÈS, Philippe. (1976) *Western attitudes toward death: From the middle ages to the present*. London: Marion Boyars. ISBN 9780801817625

ARIÈS, Philippe. (2020) *Dějiny smrti*. Přeložil Danuše NAVRÁTILOVÁ. Praha: Argo. Každodenní život. ISBN 978-80-257-3251-9.

BEČVÁŘOVÁ, Zuzana. (2003) *Současná mateřská škola a její řízení*. Praha: Portál. 152 s. ISBN 80-7178-537-7.

BLATNÝ, Marek. (2016) ed. *Psychologie celoživotního vývoje*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum. ISBN 978-80-246-3462-3.

BOWLBY, John. (1980) *Loss: Sadness & Depression. Attachment and Loss (vol. 3)*; (International psycho-analytical library no.109). London: Hogarth Press. ISBN 0-465-04238-4.

BROWN, Laurene Krasny a Marc Tolon BROWN (2020). *Když dinosaurům někdo umře: malá knížka o velkých starostech pro malé i velké*. 3. vydání. Přeložil Martina ŠPINKOVÁ. V Praze: Cesta domů. ISBN:978-80-88126-65-2.

CARR, Alan. (1999) *The Handbook of Child and Adolescent Clinical Psychology: A Contextual Approach* (1st ed.). Routledge [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.4324/9780203360828>

COLOROSO, Barbara. (2008) *Krizové situace v rodině: jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a traumata adoptce*. V Praze: Ikar. ISBN 978-80-249-1027-7.

CROWTHER, Kitty. (2013) *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab. ISBN 978-80-87060-67-4.

CULLINAN L. Alice. (1990) *Teachers' death anxiety, ability to cope with death, and perceived ability to aid bereaved students*, *Death Studies*, 14:2, 147-160, [cit. 2023-01-08] Dostupné z: DOI: 10.1080/07481189008252356

ČECHOVÁ, Věra, Alena MELLANOVÁ a Hana KUČEROVÁ. (2004) *Psychologie a pedagogika II: pro střední zdravotnické školy*. Praha: Informatorium. ISBN 80-7333-028-8.

DOWDNEY, Linda. (2008) *Children bereaved by parent or sibling death*. *Psychiatry* [online]. 2008(6), 270-275 [cit. 2023-01-08]. ISSN 1476-1793. Dostupné z: doi: <https://doi.org/10.1016/j.mppsy.2008.04.007>

- DUDOVÁ, Iva. (2013) Smutek a truchlení dítěte. *Pediatric pro praxi* 2013 14(4): s. 248–251, ISSN 1803-5264.
- DÝBOVÁ, Marie. (2016) Komunikace na téma smrti a umírání mezi rodiči a dětmi [online]. Brno [cit. 2023-01-08]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/qbbco0/>. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce PhDr. Katarína Millová, Ph.D.
- ELIAS, Norbert. (2001) *The Loneliness of the Dying (2nd ed.)*. New York: Continuum. ISBN 0826413730.
- FERJENČÍK, Ján. (2010) Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši. 2. vyd. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-815-9.
- FRANCLOVÁ, Marta. (2013) *Zahájení školní docházky*. Praha: Grada. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-4463-6.
- FRANCLOVÁ, Marta a Veronika PLACHÁ. (2019) *Smrt jako téma dětí základní školy. Komenský: odborný časopis pro učitele základní školy* [online]. 30.7.2019 [cit. 2023-01-09]. Dostupné z: <https://www.ped.muni.cz/komensky/clanky/smrt-jako-tema-deti-zakladni-skoly>
- GAARDER, Jostein. (2014) *Anton a Jonatán*. Ilustroval Akın DÜZAKIN. V Praze: Albatros. ISBN 978-80-00-03698-4.
- GOLDMAN, Linda. (2015) *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Přeložil Alice ZAVADILOVÁ. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0819-8.
- GÓMEZ, Noelia Bueno. (2015) *The Experience of Death in Techno-Scientific Societies Theoretical Discussion and Consequences for the End-of-Life Decision-Making Processes*. Illness, Crisis & Loss, ISBN 1054137315606837.
- GROF, Stanislav. (2021) *Knihy mrtvých: příručky pro žití i umírání*. Přeložil Jitka BADOUČKOVÁ. [Praha]: Malvern. ISBN 978-80-7530-306-6.
- GROLLMAN, Earl A. (1969) ed. *Explaining Death to Children*. Boston: Beacon Press. ISBN: 978-0807023853.
- HARTL, Pavel a Helena HARTLOVÁ. (2000) *Psychologický slovník*. Praha: Portál. ISBN 80–7178-303-x.
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. (2007) *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. 2. vyd. Praha: Galén. s. 244 ISBN 978-80-7262-471-3
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. (1975) *Rub života – líc smrti*. Praha: Orbis. Pyramida (Orbis).
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. (1985) *Spoutaný život*. Praha: Panorama. Pyramida (Panorama).
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. (2002) *Lékařská etika*. 3. rozšířené vyd. Praha: Galén. 272 s. ISBN 80-7262-132-7
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. (2010) *Fenomén stáří*. 2. přepr. a dopl.vyd. Praha: Havlíček Brain Team. 369 s. ISBN 978-80-87109-19-9.

HERRERO, Pablo Rodríguez, de la HERRÁN GASCÓN Agustín, PÉREZ-BONET Gregorio, SÁNCHEZ-HUETE Juan Carlos. (2020) *What do teachers think of death education?* *Death Stud.* 2022;46(6):1518-1528. Epub 2020 Sep 11. PMID: 32915690. [online]. 2020 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1817176>.

HOGSTAD, Ingrid & Anne Jansen. (2021) *Parental death in young children's lives: health professionals' and kindergarten teachers' contributions in meaning-making*, *Early Years*, [online]. 2021 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/09575146.2021.1919604>

HOLLAND, John. (2008) *How schools can support children who experience loss and death*, *British Journal of Guidance & Counselling*, 36:4, 411-424. [online]. 2008 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/03069880802364569>

HOSSAIN, Mohammad Samir. (2008) *Human Immortality: Death and Adjustment Hypotheses Elaborated*. Booksurge Publishing. Charleston, US. s. 412 ISBN-10 1419689428.

HRADECKÁ, Lenka. *Holistický pohled na umírání* [online]. 2011 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://zdravi.euro.cz/clanek/sestra/holisticky-pohled-na-umirani-460345>

HURME, Maija a Anssi HURME. (2019) *Stínidla*. Přeložil Alžběta ŠTOLLOVÁ. [Praha]: Cesta domů. ISBN 978-80-88126-50-8.

HYTYCH, Roman. (2008) *Smrt a nesmrtnost: sociální reprezentace smrti*. Praha: Triton. Psyché (Triton). ISBN 978-80-7387-092-8

CHRÁSKA, Miroslav. (2016) *Metody pedagogického výzkumu: základy kvantitativního výzkumu*. 2., aktualizované vydání. Praha: Grada. Pedagogika (Grada). ISBN 978-80-247-5326-3.

JANEČKOVÁ, Pavla. (2018) *Otevírání tématu smrti v kontextu mateřské školy* [online]. České Budějovice [cit. 2023-03-19]. Available from: <https://theses.cz/id/zs7vbu/>. Bachelor's thesis. University of South Bohemia in České Budějovice, Faculty of Education. Thesis supervisor Mgr. Veronika Plachá.

JOUKL, Miroslav. *Etika a filosofie výchovy*. [přednáška]. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 18.2.2023.

JUSTOŇ, Zdeněk a Rudolf Steindl (2017) *Sociologická encyklopedie: Smrt* [online]. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Smrt>

KALOČOVÁ, Jenifer. *Jak se vyvíjí dětský strach ze smrti*. www.kalocova.cz [online]. Nedatováno [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://www.kalocova.cz/v%C3%BDvoj-pojet%C3%AD-smrti>

KANE, Barbara. (1979) *Children's Concepts of Death*, *The Journal of Genetic Psychology*, 134:1, 141-153. [online]. 1979 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/00221325.1979.10533406>

KEENE, Michael. (2003) *Světová náboženství*. Praha: Knižní klub. ISBN 80-242-0983-7.

KENYON, Brenda L. (2001) *Current Research in Children's Conceptions of Death: A Critical Review*. OMEGA – Journal of Death and Dying, 43(1), 63–91. [online]. 2001 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.2190/0X2B-B1N9-A579-DVK1>

KNOX, Jeanette Bresson Ladegaard. (2017) *Je smrt jako duha?* Ilustroval Adriana SKÁLOVÁ, přeložil Kateřina KOLÍNSKÁ. V Praze: Cesta domů. Bludiště (Cesta domů). ISBN :978-80-88126-31-7.

KOŤÁTKOVÁ, Soňa. (2014) *Dítě a mateřská škola: co by měli rodiče znát, učitelé respektovat a rozvíjet*. 2., rozš. a aktualiz. vyd. Praha: Grada, 256 s. ISBN 978-80-247-4435-3.

KUBÍČKOVÁ, Naděžda. (2001) *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Vyd. 1. Praha: ISV. 267 s. ISBN 80-85866-82-X.

KÜBLER-ROSS, E. (2014), *On Death and Dying. Wath the dying have to teach doctors, nurses, clergy and own families*. New York. ISBN 978-1-4767-7554-5

KÜBLER-ROSS, E. (1994) *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*. Turnov: Arica. ISBN 80-85878-12-7.

KUPKA, Martin. (2014) *Psychosociální aspekty paliativní péče*. Praha: Grada. Psyché (Grada). ISBN 978-80-247-4650-0.

LOUČKA, Martin a VANČURA, Jan. (2011) *Koncept smrti u dětí: komponenty a determinanty*. *Československá psychologie*, 55(1), s. 38-48. ISSN 0009 - 062X.

LUNDE, Stein Erik. (2018) *Nemůžu usnout*. Ilustroval Øyvind TORSETER, přeložil Marie NOVOTNÁ. [Praha]: Cesta domů. ISBN 978-80-88126-41-6.

MAK, Mui-Hing June. (2013) *Quality Insights of University Teachers on Dying, Death, and Death Education*. OMEGA – Journal of Death and Dying, 66(2), 173–194. [online]. 2013 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.2190/OM.66.2.e>

MARUŠČÁKOVÁ, Iva. (2006) *Vývoj konceptu smrti*. Rigorózní práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra psychologie.

MATĚJČEK, Zdeněk a Zdeněk DYTRYCH. (2002) *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Praha: Grada. Pro rodiče. ISBN 80-247-0332-7.

MARKHAM, Laura. (2015) *Aha! Rodičovství: jak přestat křičet a začít žít s dětmi v harmonii*. Přeložil Jana VLKOVÁ. V Praze: Tady a teď. ISBN 978-80-204-3950-5.

MENDEL, Miloš. (2000) *Náboženství v boji o Palestinu. Judaismus, islám a křesťanství jako ideologie etnického konfliktu*. Brno: Atlantis. ISBN 80-7108-189-2.

MILTNER, Vladimír. (2002) *Malá encyklopedie buddhismu*. Praha: Libri. ISBN 80-7277-111-6.

MIOVSKÝ, Michal. (2006) *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada. Psyché (Grada). 332 s. ISBN 80-247-1362-4.

- MUNZAROVÁ, Marta. (1997) *Vybrané kapitoly z lékařské etiky*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-1610-8.
- PARKER, S. Gillian. (2006) "Measuring Faith Development." *Journal of Psychology and Theology* 34: 337–348. [online]. 2006 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1177/009164710603400404>.
- PARKER, Stephen. (2010) „Research in Fowler's Faith Development Theory“: A review article [online]. *Review of Religious Research* [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.233-252.10.2307/20697343>.
- PAŠTIKOVÁ, Jaroslava. (2007) *Jak se rodí bráškové, aneb, Ze života předškoláka*. Ilustroval Pavel MALČÍK. Olomouc: Rubico. ISBN isbn:978-80-73-46076-1.
- PELIKÁN, Jiří. (1998) *Základy empirického výzkumu pedagogických jevů*. Praha: Karolinum, 1998. s. 105. ISBN 80-7184-569-8.
- PIAGET, Jean a Bärbel INHELDER. (2014) *Psychologie dítěte*. Přeložil Eva VYSKOČILOVÁ. Praha: Portál. Klasici (Portál). ISBN 978-80-262-0691-0.
- POKORNÁ, Irena. (2020) *Jak s dětmi mluvit o smrti*. [online]. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://irenapokorna.cz/jak-s-detmi-mluvit-o-smrti/>.
- PRŮCHA, Jan, Eliška WALTEROVÁ a Jiří MAREŠ. (2009) *Pedagogický slovník*. 6., aktualiz. a rozš. vyd. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-647-6.
- RANSDORF, Miloslav. (2017) *Sociologická encyklopedie: Eschatologie* [online]. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Eschatologie>
- RUSSAC, R. J., GATLIFF, C., REECE, M., & SPOTTSWOOD, D. (2007) *Death anxiety across the adult years: An examination of age and gender effects*. *Death Studies*, Routledge. ISSN: ISSN-0748-1187.
- RUŠAR, Daniel. (2016) *Kamzikův velký skok*. Ilustroval Luboslav PALO. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-1009-2.
- ŘÍČAN, Pavel. (2007) *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-312-3.
- ŘÍČAN, Pavel. (2021) *Cesta životem: vývojová psychologie*. 4., doplněné vydání. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-1783-1.
- SLAUGHTER, Virginia. (2005) *Young children's understanding of death*, *Australian Psychologist*, 40:3, 179-186 [online], [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/00050060500243426>
- SMOLÍKOVÁ, Kateřina. (2004) *Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání*. Praha: Výzkumný ústav pedagogický, 48 s. ISBN 80-87000-00-5.
- SORENSEN, Julia. (2012) *Vyrovňávání se dítěte se ztrátou a odloučením: příběhy a cvičení pro děti ve věku 4-8 let*. Praha: Portál. ISBN 9788026200956.
- STAVARIČ, Michael. (2015) *Děvčátka s kosou*. Ilustroval Dorothee SCHWAB, přeložil Michaela ŠKULTÉTY. Praha: Portál, 2015. ISBN isbn:978-80-262-0805-1.

STEINDL, Rudolf. (1987) *Kontinuita života: (vztah života a smrti od starověku po současnost)*. Praha: Mladá fronta, 1987. Prameny (Mladá fronta).

STEINDL, Rudolf. (2017) *Sociologická encyklopedie: Thanatologie* [online]. 2017 [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Thanatologie>

SYSLOVÁ, Zora, Irena BORKOVCOVÁ a Jan PRŮCHA. (2014) *Péče a vzdělávání dětí v raném věku: komparace české a zahraniční situace*. Praha: Wolters Kluwer ČR. 214 s. ISBN 978-80-7478-354-8.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. (2013) *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich. ISBN 978-80-7017-197-4.

ŠPINKOVÁ, Martina. (2019) *Anna a Anička: o životě na začátku a na konci*. 4. vydání. V Praze: Cesta domů. Bludiště (Cesta domů). ISBN:978-80-88126-56-0.

ŠUBRTOVÁ, Milena. (2007) *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-4413-5.

TALWAR, V., HARRIS, P., & SCHLEIFER, M. (Eds.). (2011). *Children's Understanding of Death: From Biological to Religious Conceptions*. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511852077

TĚTHALOVÁ, Marie. *Jak mluvit s dětmi o smrti?* Informatorium 3-8.2023, 30(2) 13-15. ISSN:1210-7506

TICHÝ, Karel. (2022) *KT VÝVOJ: Průměrná délka života* [online]. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://kt-vyvoj.estranky.cz/clanky/cesky/zivot--prumerna-delka-zivota.html>.

THOROVÁ, Kateřina. (2015) *Vývojová psychologie: proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0714-6.

TUČKOVÁ, Alžběta. (2015) Děti a smrt – Práce s dětmi a kontextem smrti při výchově a v období po ztrátě blízké osoby [online]. České Budějovice [cit. 2023-03-19]. Available from: https://theses.cz/id/hriezi/BP_-_A._TUKOV.pdf Bachelor's thesis. University of South Bohemia in České Budějovice, Faculty of Education. Thesis supervisor Mgr. Tomáš Veber, Th.D.

TURNER, Bryan S. (1995). *Medical power and social knowledge*. London: Sage ISBN: 9780803975989.

VÁGNEROVÁ, Marie. (2008) *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-414-4.

VÁGNEROVÁ, Marie. (2004) *Základy psychologie*. V Praze: Karolinum. ISBN 978-80-246-0841-9.

VÁVROVÁ, Šárka. (2013) *Když vám zemře někdo blízký, následuje popření i hledání viníků* [online]. 17.10.2013 [cit. 2023-01-08]. Dostupné z: <https://prima.iprima.cz/porady/krizovatky-zivota/kdyz-vam-zemre-nekdo-blizky-nasleduje-popreni-i-hledani-viniku>

VERNON, Glenn M. (1970). *Sociology of Death*. New York: Ronald Press Co.

- VYMĚTAL, Jan. (2003) *Lékařská psychologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-740-X.
- WILLIS, Clarissa. A. (2002) The Grieving Process in Children: Strategies for Understanding, Educating, and Reconciling Children's Perceptions of Death. *Early Childhood Education Journal* 29, 221–226. //doi.org/10.1023/A:1015125422643
- YALOM, Irvin D. (2014) *Pohled do slunce: o překonávání strachu ze smrti*. Vyd. 3. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0740-5.
- ZDRAVOTNICKÁ STATISTIKA: *Zemřelí 2014*. (2016) Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR. ISBN 978-80-7472-156-4. ISSN 1210-9967.
- ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. (2015) *Dětské pojetí smrti*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 978-80-210-8104-8.
- ŽALUDKOVÁ, Lucie. (2022) Jak mluvit s dětmi o smrti. [online]. Dostupné z: https://www.centrumloicka.cz/infografika-a-clanky?se3a60b4_page=3

21 Internetové zdroje

Centrum LOCIKA [online]. Jak mluvit s dětmi o smrti. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://www.umirani.cz/rady-a-informace/deti-truchli-jinak>

Cesta domů [online]. Cesta domů, z.ú. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://www.cestadomu.cz/>

CZSO [online]. Obyvatelstvo podle náboženské víry a krajů. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z <http://www.czso.cz/csu/scitani2021/nabozenska-vira>

iROZHLAS [online]. Zprávy z domova. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/koronavirus-cesko-v-cesku-cr-covid-19-umrti-smrt_2106301054_ako

Poradna VIGVAM. [online]. Poradna VIGVAM, z. ú. © Copyright 2021. Dostupné z: <https://poradna-vigvam.cz/>

Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání [online]. Praha: MŠMT, 2021 [cit. 2023-01-10]. Dostupné z: <http://www.edu.cz/rvp-ramcove-vzdelavaci-programy/ramcove-vzdelavaci-program-pro-predskolni-vzdelavani-rvp-pz/>

STEM/MARK [online]. Je smrt školou povinná? (2021) [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://www.cestadomu.cz/je-smrt-skolou-povinna>

STEM/MARK. [online]. Umírání a péče o nevyлéčitelně nemocné II. závěrečná zpráva (2013). [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://www.umirani.cz/sites/default/files/custom-files/cesta-domu-zprava-umirani-a-pecce-o-nevylecitelne-nemocne-2013.pdf>

ČSÚ [online]. Český statistický úřad. Obyvatelstvo podle náboženské víry a krajů (2021). [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: <https://vdb.czso.cz/>

Wikimedia Commons [online]. Vývojové stupně psychiky. [cit. 2023-01-07]. Dostupné z: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=File:V%C3%BDvojov%C3%A9_stu_pn%C4%9B_psychiky-08.png&oldid=504861561.

22 Seznam obrázků, grafů a tabulek

Seznam obrázků:

Obrázek č. 1 - Jak mluvit s dětmi o smrti.....	XV
Obrázek č. 2 - Když dinosaurům někdo umře, titulní strana.....	85
Obrázek č. 3 - Ukázka z knihy Když Dinosaurům někdo umře	86
Obrázek č. 4 - Anna a Anička, titulní strana.....	86
Obrázek č. 5 - Ukázka z knihy Anna a Anička.....	87
Obrázek č. 6 - Stínidla, titulní strana.....	87
Obrázek č. 7 - Je smrt jako duha?, titulní strana.....	88
Obrázek č. 8 - Ukázka z knihy Je smrt jako duha?.....	88
Obrázek č. 9 - Kamzíkův velký skok, titulní strana.....	89
Obrázek č. 10 - Ukázka z knihy Kamzíkův velký skok.....	89
Obrázek č. 11 - Návštěva malé smrti, titulní strana.....	90
Obrázek č. 12 - Ukázka z knihy Návštěva malé smrti.....	90
Obrázek č. 13 - Děvčátko s kosou, titulní strana.....	91
Obrázek č. 14 - Nemůžu usnout, titulní strana.....	91
Obrázek č. 15 - Ukázka z knihy Nemůžu usnout.....	92
Obrázek č. 16 - Anton a Jonatán, titulní strana.....	92
Obrázek č. 17 - Ukázka z knihy Anton a Jonatán.....	93
Obrázek č. 18 - Jak se rodí bráškové?, titulní strana.....	93

Seznam grafů:

Graf č. 1 - Naděje dožití podle pohlaví a jednotek věku.....	I
Graf č. 2 - Obyvatelstvo podle náboženské víry.....	III
Graf č. 3 - Vývojové etapy člověka podle Eriksona.....	V
Graf č. 4 - Pohlaví respondentů.....	45
Graf č. 5 - Dosažené vzdělání.....	46
Graf č. 6 - Délka pedagogické praxe.....	46
Graf č. 7 - Věkové rozvržení respondentek.....	47
Graf č. 8 - Rozvržení respondentek dle krajů v České republice.....	48
Graf č. 9 - Velikost obce, kde sídlí MŠ respondentek.....	48
Graf č. 10 - Náboženská víra.....	49
Graf č. 11 - Vliv víry na komunikaci tématu „Smrti v MŠ“.....	50
Graf č. 12 - Vyhýbavost tématu smrti v běžné komunikaci mimo MŠ.....	51
Graf č. 13 - Vliv osobního postoje ke smrti v běžném životě.....	52
Graf č. 14 - Setkání se smrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ.....	52
Graf č. 15 - Komunikační strategie řešení úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ.....	53
Graf č. 16 - Schopnost umět si poradit při úmrtí dítěte navštěvujícího MŠ.....	54
Graf č. 17 - Míra zapojení do řešení situace při úmrtí blízké osoby dítěte.....	56
Graf č. 18 - Zahnutí tématu smrti do ŠVP MŠ (TVP MŠ).....	57
Graf č. 19 - Ochota zařazovat a komunikovat téma smrti a umírání do vzdělávání MŠ.....	58
Graf č. 20 - Souhlas s otevřením tématu smrti a umírání v dětských knihách.....	60
Graf č. 21 - Orientuji se v problematice a vím, kde najít potřebnou metodickou podporu....	60
Graf č. 22 - Existence dostatku metodických materiálů.....	61
Graf č. 23 - Preference formy metodické podpory.....	62

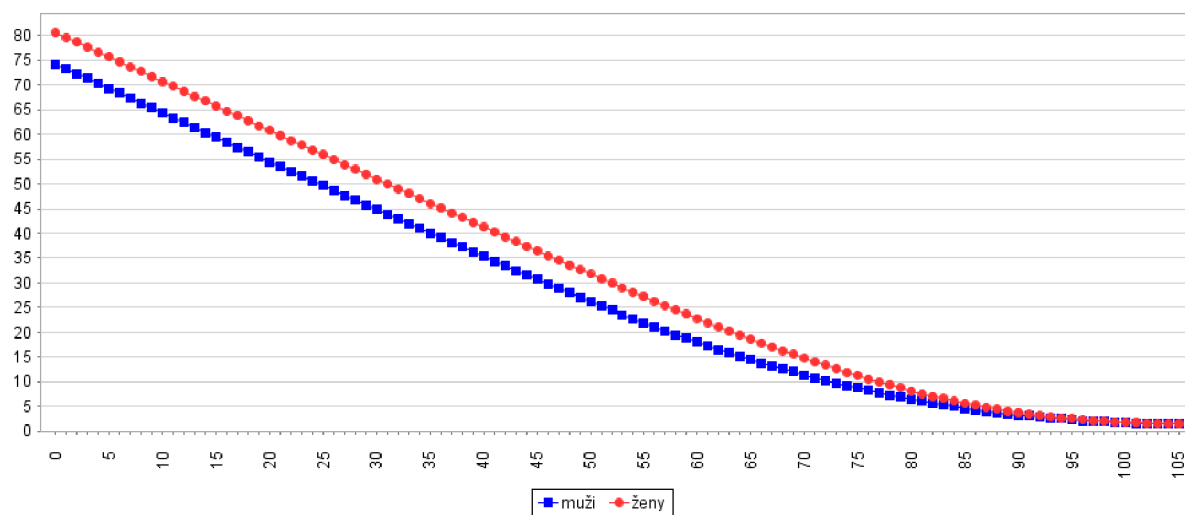
Seznam tabulek:

Tabulka č. 1 - Obyvatelstvo podle náboženské víry.....	2
Tabulka č. 2 - Složky vyspělého konceptu smrti a jejich výklad pro děti.....	IV
Tabulka č. 3 - Poruchy u dětí v době truchlení.....	VI
Tabulka č. 4 - Charakteristika výzkumného vzorku respondentů.....	64
Tabulka č. 5 - Kategorie vytvořených kódů.....	65
Struktura polostrukturovaného rozhovoru.....	VII
Dotazník.....	VIII

23 Přílohy

Příloha č. 1

Graf č. 1: Naděje dožití podle pohlaví a jednotek věku (Český statistický úřad, 2021)

Příloha č. 2

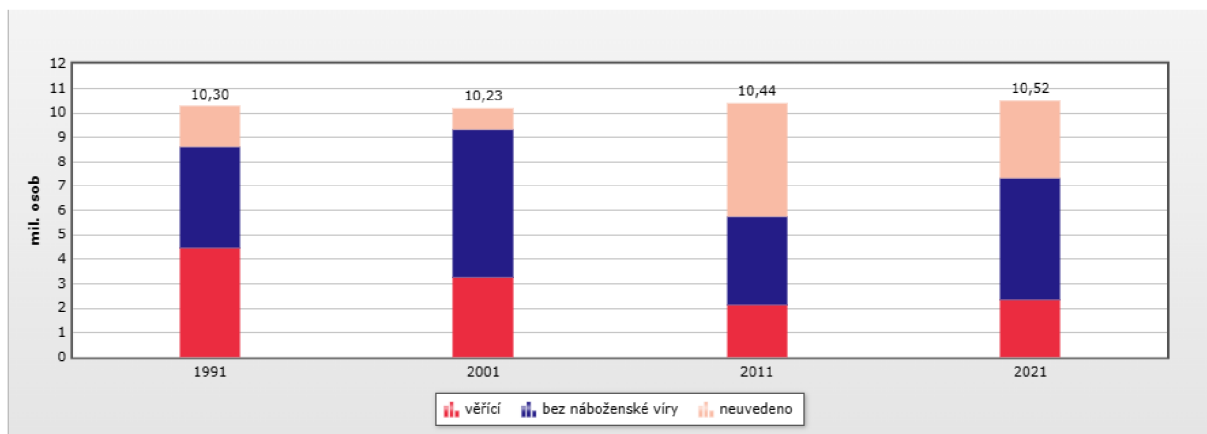
Tabulka č. 1: Obyvatelstvo podle náboženské víry (Český statistický úřad, 2021)

Území	Obyvatelstvo celkem	v tom podle náboženské víry			
		Věřící, hlásící se k církvi, náboženské společnosti nebo směru	z toho		
			Církev římskokatolická	Církev československá husitská	Českobratrská církev evangelická
Česká republika	10 524 167	1 374 285	741 019	23 610	32 577

Území	v tom podle náboženské víry		
	Věřící, nehlásící se k církvi, náboženské společnosti nebo směru	Bez náboženské víry	Neuvedeno
Česká republika	960 201	5 027 141	3 162 540

Příloha č. 3

Graf č. 2: Obyvatelstvo podle náboženské víry (Český statistický úřad, 2021)

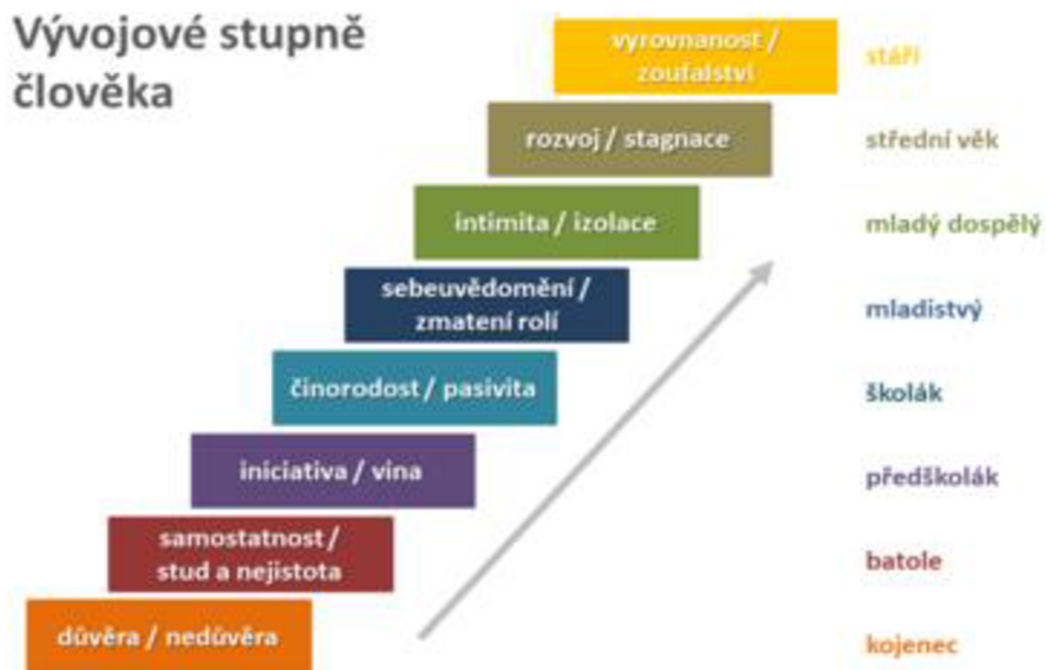
Příloha č. 4

Tabulka č. 2: **Složky vyspělého konceptu smrti a jejich výklad pro děti** (Dudová, 2013, s.248)

Složka konceptu smrti	Výklad pro děti
Nevratnost (definitivní, neodvolatelná)	Když něco živého zemře, tělo již nemůže být oživeno.
Nefunkčnost (zánik, konečnost)	Smrtí ustanou životní funkce, jak pozorovatelné (dýchání, pohyb), tak psychické (myšlení, cítění, vnímání).
Univerzalita	Všechny živé bytosti zemřou, včetně mé osoby. Nevíme, kdy se to stane, ale je to nevyhnutelné.
Příčinnost (externí a interní)	Reálné příčiny smrti externí (autonehoda, pád, výbuch) a interní (stárnutí, infarkt, rakovina).
Pokračování života mimo tělo	Zjišťujeme názory dítěte na život po smrti

Příloha č. 5

Graf č. 3: Vývojové stupně psychiky podle Eriksona (Wikimedia Commons, 2023)

Příloha č. 6

Tabulka č. 3: **Poruchy u dětí v době truchlení** (Dudová, 2013, s.250)

Emoční oblast	Somatická oblast	Chování
Zvýšená úzkost	Letargie/vyčerpání	Regrese
Panické ataky, fobie	Poruchy spánku	Agresivita
Střídání nálad, deprese	Nechutenství, přejídání	Impulzivita
Pocity viny	Enuréza/enkopréza	
Závislost	Nevolnost	
Poruchy koncentrace	Zvýšená teplota	
Snížená motivace	Ekzém	

Příloha č. 7

Struktura polostrukturovaného rozhovoru – předem připravené otázky:

1. Informace o respondentovi:

Pracovní pozice:

Věk:

Pohlaví:

Velikost obce, kde pracujete:

Kraj, kde sídlí vaše MŠ:

2. Jste věřící? Ovlivnila víra komunikaci o smrti a umírání s dětmi v MŠ? Jak?
3. Setkal/a jste se s úmrtím blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ? Pokud ano, od koho jste o této situaci byl/a informován/a a jak jste na situaci reagoval/a?
4. Pokud ano, komunikovala jste situaci a potřeby s rodinou dotčeného dítěte?
5. Považujete otevření tohoto tématu v MŠ za důležité?
6. Uvítala byste zanesení tématu smrti do vzdělávacích programů MŠ (ŠVP, TVP)?
Do jakého téma byste téma smrti a umírání zařadila?
7. Znáte nějaké filmy nebo knihy, které byste mohla doporučit pro řešení této problematiky?
8. Využil/a jste nějakou metodickou podporu? Jakou? Kde jste ji hledala (získala)?
9. Uvítal/a byste vytvoření metodické podpory pro řešení této náročné životní situace?
Jakou formu byste preferovala?

Příloha č. 8

Úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ

Dobrý den,

jmenuji se Veronika Zíková, jsem studentkou druhého ročníku navazujícího magisterského studia oboru Pedagogika předškolního věku se zaměřením na děti se speciálními potřebami na pedagogické fakultě Univerzity v Hradci Králové.

Ráda bych poprosila učitele a učitelky v mateřských školách o vyplnění dotazníku, který tvoří nedílnou součást mé diplomové práce, zabývající se tématem úmrtí blízké osoby dítěte navštěvujícího mateřskou školu.

Cílem dotazníku je zjistit potřeby, postoje a názory učitelů mateřských škol ke zvládnutí této náročné životní situace, kterou smrt blízké osoby dítěte bezesporu je.

Dotazník je anonymní a zabere vám přibližně 5 minut vašeho času.

Budete-li mít jakékoliv dotazy, neváhejte mě kontaktovat.

Předem děkuji za váš vzácný čas

Bc. Veronika Zíková

1. Jaké je vaše pohlaví?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Žena
- Muž

2. Jste odborně kvalifikován/a pro práci na pozici učitele MŠ?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Ano
- Ne

3. Jaké je vaše dosažené vzdělání?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Bez pedagogického vzdělání
- Středoškolské vzdělání s maturitou
- Vyšší odborné vzdělání
- Vysokoškolské - bakalářské
- Vysokoškolské - magisterské
- Vysokoškolské - vyšší než magisterské
- Jiné, uveďte jaké:

4. Jaká je délka vaší pedagogické praxe?

Nápověda k otázce: *Uveďte:*

5. Kolik je vám let?

Nápověda k otázce: *Prosím, doplňte:*

6. V jakém kraji sídlí vaše mateřská škola?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Hlavní město Praha
- Středočeský kraj
- Jihočeský kraj
- Plzeňský kraj
- Karlovarský kraj
- Ústecký kraj

- Liberecký kraj
- Královéhradecký kraj
- Pardubický kraj
- Vysočina
- Jihomoravský kraj
- Olomoucký kraj
- Moravskoslezský kraj
- Zlínský kraj

7. V jak velké obci sídlí vaše mateřská škola?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- V obci s počtem obyvatel < 2000
- V obci s počtem obyvatel < 5000
- V obci nebo městě s počtem obyvatel < 20 000
- Ve městě s počtem obyvatel < 100 000
- Ve městě s počtem obyvatel > 100 000

8. Jste věřící?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Ano
- Ne

9. Myslíte si, že má váš postojk víře vliv na komunikaci tématu smrti a umírání s dětmi v MŠ?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano
- Rozhodně ano

10. Pokud jste uvedl/a v předchozí otázce ano, uveďte v jakém smyslu?

11. V běžné komunikaci (mimo MŠ) se tématu smrti a umírání spíše vyhýbáte?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano
- Rozhodně ano

12. Vnímáte, že váš osobní postoj ke smrti v běžném životě ovlivňuje vaši ochotu komunikovat téma smrti a umírání při komunikaci s dětmi v MŠ?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano
- Rozhodně ano

13. Setkala jste se během své praxe s nutností řešit situaci týkající se smrti či umírání blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Ano
- Ne

14 Kdybyste byl/a nucena řešit úmrtí blízké osoby dítěte v MŠ, jakou komunikační strategii byste volil/a?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Nemluvit o smrti
- Vyhýbat se tématu
- Používat zmiňující výrazy (např. je v nebi, odešel
- na dalekou cestu, aj...)
- Realistické vysvětlení

Jiné, uveďte:

15. Myslíte si, že víte, jak přistupovat k dítěti navštěvujícího mateřskou školu, které bylo zasaženo smrtí blízké osoby?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano
- Rozhodně ano

16. Pokud jste uvedl/a ano, napište prosím, podle čeho tak usuzujete?

17. Kdo by měl být dle vás zapojený do řešení situace, kdy se děti setkají s úmrtím blízké osoby v rodině či v mateřské škole?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu nebo více odpovědí*

- Učitel/ka

- Vedení školy
- Školské poradenské zařízení
- Sociální pedagog
- Rodina dítěte
- Někdo jiný? Uveďte:

18. Je téma smrti a umírání ve vaší mateřské škole zahrnuto do ŠVP PV (TVP PV)?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Ano
- Ano, ale jen okrajově
- Nevím
- Ne

19. Mělo by se podle vás o tématu smrti a umírání v mateřské škole mluvit a během vzdělávání děti přirozeně seznamovat s touto problematikou?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano
- Rozhodně ano

20. Pokud jste uvedl/a ano, proč si myslíte, že je důležité s tímto tématem pracovat již od dětí předškolního věku?

Nápověda k otázce: *Prosím, uveďte:*

21. V rámci jakého tématu by mohlo být dle vás téma smrti a umírání s dětmi v MŠ řešeno a komunikováno?

Nápověda k otázce: *Prosím, uveďte:*

22. Měla by se dle vás tematika smrti a umírání objevovat v dětských knihách pro děti předškolního věku?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano
- Rozhodně ano

23. Pokud jste zvolil/a v předchozí otázce odpověď ano, využil/a byste tyto knihy při komunikaci tématu smrti a umírání v MŠ?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Ano
- Ne

24. Věděl/a byste, kde najít potřebnou metodickou podporu a materiály, které by vám pomohly adekvátně reagovat na smrt blízké osoby dítěte navštěvujícího MŠ?

Nápověda k otázce: *Vyberte jednu odpověď*

- Rozhodně ne
- Spíše ne
- Spíše ano

Rozhodně ano

JAK MLUVIT S DĚTMI O SMRTI

NASLOUCHEJTE S RESPEKTEM

Některé děti často potřebují po úmrtí blízkého člověka vyprávět svůj příběh – co se stalo, kde byly, když se dozvěděly o úmrtí, jaké to pro ně bylo. Naopak některé děti o události mluvit nechtějí či nemohou, věnujte pozornost i tomu, co neříkají.

VZPOMÍNEJTE SPOLEČNĚ S DĚTMI NA ZEMŘELÉHO

Dejte možnost dětem se se zemřelým rozloučit formou vhodného rituálu. Vzpomínání na zemřelého je součástí procesu zpracovávání jeho ztráty. Děti se tak mohou naučit, že zemřelý člověk zůstává v životě těch, kteří žijí dál, a že hovořit o zemřelých není tabu. Zvláštní pozornost věnujte "výročí úmrtí", je to pro dítě speciální čas.

ZACHOVEJTE OBVYKLÝ ŘÁD A ZVYKLOSTI

Obnovit pocit stability pomáhá zachovávání obvyklých rituálů, zvyků, denního řádu (čas ukládání ke spánku, čas společného jídla nebo rodinné tradice). Aktivita v podobě sportů a jiného vybití energií může být nápomocná.

DOVOLTE DĚTEM VYJADŘOVAT VŠECHNY DRUHY EMOCÍ

Emoce spojené s truchlením mohou být různé. Od šoku, smutku přes vztek až třeba k úlevě. Chování dětí se v období truchlení může změnit a je to tak v pořádku.

NECHÁVEJTE DĚTI POMÁHAT S ÚKOLY

Možnost pomáhat přispívá k obnově pocitu kontroly, který děti i dospělí po úmrtí blízkého člověka ztrácejí. Kdykoliv je to možné, děti zapojte např. při výběru květin nebo oblečení pro zemřelého.

VYTVOŘTE PRO DĚTI BEZPEČNÉ PROSTŘEDÍ PRO TRUCHLENÍ

Umožněte jim, aby si našly alespoň jedno takové místo, kde by se cítily bezpečně se svým smutkem. Kdykoliv je to možné, dávejte dětem na výběr. Dejte jim vlastní dobrý příklad, jak mohou truchlit.

DEJTE JIM VĚDĚT, ŽE V TOM NEJSOU SAMI

Dětem vůbec neprospěje, když je jakkoli odstavíme od dění, potřebují cítit, že nejsou opuštěné. Postarejte se i o sebe, at dětem můžete být dobrou oporou.

NESNAŽTE SE JE NÁSILNĚ ROZPTYLOVAT

Ani je rozveselovat, vozit je někam za zábavou, sportem či dobrodružstvím. Dovolte jim ale volně vyjádřit své pocity ve hře, kresbě či psaním.

ODPOVÍDEJTE I NA TĚŽKÉ OTÁZKY DĚTÍ

Ujistěte dítě, že je v pořádku, že se na takové věci ptá.

ŘÍKEJTE PRAVDU

Pokud dítěti neřekneme pravdu, jen komplikujeme jeho truchlení. Nikdy dítěti nelžete, buďte upřímní a otevření.

NEZAPOMEŇTE, ŽE KAŽDÝ TRUČLÍME JINAK A VŠECHNY ZPŮSOBY JSOU V POŘÁDKU.

